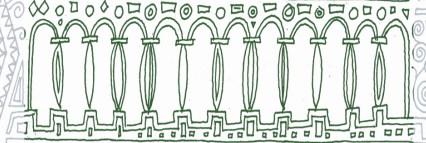

שבע רב

גיליון חודשי מתורתו
של הרב עדין
אבן-ישראל שטיינזלץ

גיליון שבת תשפ"ה

הקדמה

הגיליון שלפניכם רב פנים ורב גוונים והוא נוגע בכמה מנקודות התמצית בעולמו ובתורתו של של הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ.

הגיליון מחולק לשלושה שערים. השער הראשון עוסק ב' שבט - יום ההסתלקות של הרבי הריי"ץ זכותו תגן עלינו, האדמו"ר השישי של חב"ד וחותנו של הרבי מליובאוויטש האחרון. עבור הרב עדין, דמותו של הרבי הריי"ץ מעלה על נס מצד אחד את מסירות הנפש, את נקודת העמידה העיקשת של יהודי אחד הנלחם בלי חשבונות מול אימפריה של רשע ומן הצד השני את רגש האחריות לכלל ישראל, את ההתעקשות לאהוב ולדאוג לכל יהודי.

השער השני מוקדש לט"ו בשבט. ט"ו בשבט אצל הרב עדין הוא יום שיש בו הזדמנות להתבונן בטבע, להתבונן בעצים ובפרחים ולחשוב על הקשר בין האדם והטבע. מן הצד השני ט"ו בשבט הוא יום שבו לעיתים ערך הרב את חשבונה של אהבת הארץ, את טיב הקשר בין היהודים לארץ ישראל בגולה וכאן במדינת ישראל.

השער השלישי נוגע בתאריך שרק בשנים האחרונות היה הרב מציין אותו בישיבת תקוע - כ"ב שבט - יום ההסתלקות של הרבי מקוצק זכותו תגן עלינו. השער הזה מוקדש לדמותו של הרבי מקוצק שהרב עדין היה קשור בו במיוחד, ובאופן רחב יותר - בדרכו של האדם המבקש את האמת בעצמו ובעולם.

בכל הנקודות שנידונות בשלושת השערים האלה, בתביעות שיש בהם וברגש החם שמפעם בהם, יש בכללות הדברים יסוד משותף של על זמניות. דרך התאריכים השונים מתעוררות נקודות התמצית של היהודי המבקש את אלוקיו ואת אהיו.

הצדדים השונים בגיליון הזה מעלים בזיכרון את התפילה שכתב הרב בצעירותו שדומה שהיא מקפלת בתוכה את כל מה שיש לומר ולבקש:

"זכני, אלקי, לאהוב את כל היצורים אשר בראת. זכני באהבת ישראל ללא גבול וסייג. זכני לחזות מבשרי שאכן אני וכל אחי בני ישראל הגנו "נשמה אחת בגופים מחולקים"; תן בלבי את הגדלות, שלא איתפס בקטנות המאורעות שמסביבי

ושלא אתקטן בקנטורי שווא, שלא אסיח לבי לפועלי האוון. זכני שאזכור תמיד כי הקטנות והרע שאחי בני ישראל שקועים בהם הנם שקר החולף כצל, והטוב בנשמתם אמת הוא, שתישאר לנצח.

זכני, אלקי, לקיים בכל רגע מחיי בהכרה ובהרגשה "שיויתי-ה' לנגדי תמיד", כמו שפירש הבעש"ט : שיהיו המאורעות החולפים עלי בחיי שווים בעיני. אם יבזוני ואם יכבדוני, אם איכשל ואם אצליח, אם אהיה בשמחה או - חלילה - בעצבות, תמיד אזכור שבכל מצב ובכל תנאי שרוי אני בתוך השטף האלוקי. תן בלבי את היכולת לראות בחיים בתוך המשתנה את היציב, בתוך העקלקלות את דרך המישרים, ומעבר לכל אלה - את התגלות האלוקות בעצמי וביקום.

זכני, אלקי, לאחד את עצמות נפשי עם עצמות התורה, את כח שכלי עם שכל התורה, ואת דרכי חיי עם דרך התורה. תן נא את החכמה במוחי להשיג את עמקי חכמת תורתך . תן בלבי יכולת לחוש בכל עצמותי כיצד מתאחדת ומתכללת התורה עם העולם. תן לי, אלקי, את הכוח להסיר את המחיצה המדומה בין התורה והעולם. אז אסתכל בתורה ואראה בה את עולמך, אסתכל בעולם ואראה בו את תורתך .

זכני, אלקי, שלא אפחד ולא אירא כלל להתענג על עולמך. תן נא בלבי את האומץ להתענג מכל תענוג גשמי ורוחני, עד אשר אמצה את מלוא האור האלקי שבתוכי. חזקם זאמצני שלא תמעד רגלי ושלא יתבלבלו עשתונותי בהתמדתי לילך ולהתכלל במקור תענוגייך. הער בלבי שמחה אדירה, שחרר בחובי את כוחות החיים, השטף בקרבי נחלי עדנים לאהוב את עולמך. יהיו תכלת השמים העמוקה, משב רוח האביב ואוושת העלים הירוקים, רננות אלוקות המספרים את כבודך."

לחיים!

המערכת: יאיר שוורצפוקס ואהרן בילט

השתתפו בהפקת הגיליון: נתנאל איתי

להרשמה והצטרפות להפצת הגיליון ולתרומות ניתן לפנות למספר: 054-301-6657

TalmideiHarav@gmail.com

עיצוב גרפי: 'עיצובי שיר' 052-8954475

תוכן עניינים

י' שבט ואהבת ישראל

- 7..... אדם 'עצמי' - התוועדות י' שבט
- 21..... מה אני עושה בחרסון - שיחה באוקראינה
- 22..... אהבת ישראל - מאמר ברשפים

ט"ו בשבט

- 27..... להדבק בארץ הטובה - שיחה לט"ו בשבט
- 33..... קטעים מתוך פרק שירה - מתוך 'פרק שירה המבואר'
- 36..... 'ספר הטבע' - מתוך מילים פשוטות

כ"ב שבט - יום ההסתלקות של הרבי מקוצק זיע"א

- 41..... התוועדות: נוסח קוצק
- 57..... אמת ושקר - מאמר
- 63..... שביל הזהב ושביל הסוסים - מתוך 'רשפים'

י' שבט ואהבת ישראל

י' שבט הוא יום ההילולא של רבי יוסף יצחק מליובאוויטש - האדמו"ר השישי בשושלת חב"ד. דמותו של הרבי הריי"ץ רבת פנים וגוונים והרב עדין שוחח עליהם בהזדמנויות רבות. אחד הצדדים שהרב הדגיש בדמותו של הריי"ץ הוא מסירות הנפש והדאגה של הרבי הריי"ץ לכל אדם מישראל, ואהבת ישראל הגדולה שלו. אנו מביאים לפניכם כאן לקט דברים הקשורים ברבי הריי"ץ בכלל ובאהבת ישראל בפרט.

אהבת ישראל של הריי"ץ הגיעה ממש עד לדרגה שהיה מוכן למות למענה. הוא לא הסתפק בדיבור בשבח אהבת ישראל בלבד ולא בהדפסים בזכות אהבת ישראל, אלא מסר את נפשו על ישראל בכל מקום ומצב בפועל ממש. אמנם הריי"ץ היה אדמו"ר של חסידים, אבל עיקר חייו לא היו חיים של אדם שמנהיג קבוצת אנשים. חייו נעו סביב הדאגה לכל איש ישראל באשר הוא שם. אהבת ישראל של הריי"ץ נגעה לכל מי שנאמר עליו "וַיִּשְׂרָאֵל יְכֵנָה". אם נדייק במשמעות המושג 'כינוי' - הרי הוא איננו שם אמיתי אלא תווית או שם שמדביקים למישהו. יש מי שאפשר לומר עליו רק "בשם ישראל יכנה" - קוראים לו יהודי, אך מעבר לכך אין לו דמות של יהודי ולא מהות של יהודי. אף על פי כן, גם אדם כזה הקדוש ברוך הוא אוהב ושומר אותו, מתייחס אליו וגואל אותו. כשם שמלמעלה דואגים לכל יהודי באשר הוא, כך הריי"ץ מלמטה דאג לכל יהודי, במסירות נפש בפועל, בלא הגבלה, עד כדי כך שגם כשנגזרה עליו מיתה, הוא המשיך.

ככלל, אהבת ישראל איננה דרישת דרשות על מעלת אהבת ישראל; היא עשויה להגיע לכדי מסירת נפש למען ישראל. יש שני אופנים של מסירות נפש: יש מסירות נפש שבה אדם מוסר את חייו, ויש מסירות נפש שאדם מוסר אפילו את נשמתו. מסירת החיים יכולה להתקיים גם בהסתגרות במקום חם, טוב ונעים, כמו שעשו ועושים רבים וטובים. לעומת זאת, מסירת הנשמה, פירושה יציאה החוצה, כפי שמעיד הנביא על עצמו: "פָּנֵי לֹא הִסְתַּרְתִּי מִכְּלָמוֹת וְרָק". מי שיוצא החוצה אומר בכך שהאנשים שבחוץ הם עדיין ישראל. כזו הייתה אהבת ישראל של הריי"ץ.

(התועדות י' שבט, מקור חיים תשנ"ח)

אדם 'עצמי'

התועדות י' שבט תשע"ג בישיבת תקוע, מתוך הספר "עד בלי די"

רוסיה - ארגון הציבוריות היהודית

בתקופה שלפני המהפכה הקומוניסטית יהדות רוסיה הייתה עשירה ופורייה מאוד. חיו בה יהודים רבים, שרובם עדיין היו שומרי מצוות - חסידים ושאנים חסידים - והיא הייתה עולם גדול של חסידות ותורה.

כל אותו עולם יהודי נכרת בכורח ובכפייה בידי השלטונות ובידי המסייעים להם. על העולם ההוא הופעל כל הלחץ הנורא שהמשטר הקומוניסטי יכול היה להפעיל. הבעיה לא הייתה קשורה בשאלה כמה אנשים מוצלחים, מוכשרים ואפילו מוסרי נפש היו שם, משום שכל מבנה היהדות בערים ובעיירות ברוסיה נשבר והתפורר תחת המגף הגס של השלטונות. למשל, כמעט כל הרבנים הוברחו החוצה, לא משום שהרגו שם רבנים, אלא מכיוון שאי אפשר היה לקיים שם 'חדר', ישיבה או מוסד יהודי אחר ולכן לא נותר לרבנים הללו קיום. אולי במקום פחות טוטליטרי הקיום היהודי היה שורד באיזושהי מידה, אבל כאן הוא נשבר, ואי אפשר היה לארגן אותו מחדש.

למעשה, הריי"ץ, היה אחד האחרונים

י' בשבט הוא יום פטירתו של האדמו"ר הקודם מליובוויץ', ר' יוסף יצחק שניאורסון (הריי"ץ), וגם היום שבו קיבל הרבי את הנשיאות שנה לאחר פטירת חותנו. אף על פי שאצל חסידי חב"ד מקובל להתמקד בתאריך הזה בעיקר בכך שהרבי קיבל בו את הנשיאות, אני רוצה לדבר דווקא על הריי"ץ.

הריי"ץ היה בן יחיד לאביו, רבי שלום דובער שניאורסון (הרש"ב), והוא ירש את מקומו בנשיאות חב"ד. מנהיגותו נמשכה שלושים שנה - משנת תר"ף עד שנת תשי" (1920-1950). את שלושים השנים הללו אפשר לחלק לשלוש תקופות שכל אחת מהן ארכה כעשר שנים. הוא חי ברוסיה כעשר שנים, עד שגירשו אותו משם; בעשור שלאחר מכן הוא חי במזרח-אירופה, מעט זמן בלטביה וזמן ארוך יותר בפולניה; בעשר השנים האחרונות הוא חי בארה"ב.

מעטים האנשים שחווים מעברים כאלה, שאינם רק מעברי דירה ממקום למקום, אלא מתרבות אחת לתרבות שונה ממנה לגמרי. כשבוחנים את פעולתו של הריי"ץ בכל אחד מהמקומות הללו, אפשר להבחין באישיות המיוחדת שלו.

שהיה בו הרצון והיכולת לנסות לשמר את הארגון היהודי - לא על ידי התארגנות מלמעלה וגם לא על ידי התעוררות של יחידים, מבודדים, שבורים ופזורים, אלא בהתארגנות של יהודים שיש להם עדיין קהילה או משהו שדומה לקהילה. באותן עשר שנים הוא ניסה איכשהו להחזיק

**מה עושה אדם שעובר
ממקומו למקום אחר,
אדם הדומה לעץ
שעקרו אותו ממקומו?
האם הוא מתנוון והופך
זיכרון לחייו במקום
הישן, או שהוא מנסה
לבנות מחדש את
מהותו בקרקע אחרת?**

איזושהי ציבוריות יהודית שתהיה מסוגלת להחזיק מעמד. אלו היו עשר השנים הראשונות של נשיאותו של הריי"ץ.

עם הזמן המצב נעשה קשה יותר מפני שהחינוך היהודי היה אסור באופן כמעט רשמי וכדי לקיים חינוך יהודי כלשהו נדרשה יותר ויותר מסירות נפש. בשלב מסוים אי אפשר היה להמשיך לעשות

הרבה. אמנם נשארו אנשים שגדלו בתוך העולם הנורא ההוא שהצליחו להחזיק מעמד, וחלקם גם הצליחו להעמיד בנים ובני בנים שימשיכו את יהדותם, אבל ככלל, המשך היהדות ברוסיה היה רופף ומפוזר כל כך שהעולם הזה התמוטט בלי להשאיר שרידים כמעט. למעשה יציאתו של הריי"ץ מרוסיה הייתה תחילת הסוף של יהדות רוסיה.

פולין - נוסח חב"ד בסביבה חדשה

מרוסיה עבר הריי"ץ ללטביה, ומשם - לפולניה. באותה תקופה, בין שתי המלחמות, הוא חי בעיקר בפולניה. פולניה הייתה אז מרכז יהודי גדול שגם לו היו בעיות פנימיות, ונראה שרוב מניינה של יהדות פולין כבר לא היה דתי. אך עדיין חי בה קהל עצום ורב של מאות אלפי יהודים שומרי מצוות שעסקו בתורה ועבודה, איש איש על פי דרכו.

בפולניה מצא הריי"ץ עולם שונה מזה שהכיר ברוסיה. רוב יהודי פולניה, כולל החסידים שביניהם, לא ידעו על קיומו של אדם חסידי נוסח חב"ד. הם חיו בצד השני של העולם, ולא הייתה שפה משותפת ביניהם ובין חסידות חב"ד.

על גבי ההתפוררות שכבר התחילה בפולין, ניסה הריי"ץ לבנות מחדש עולם של יהודים בנוסח של חב"ד. צאצאים של משפחות חב"דיות מדורי דורות נקראים בנוסח הדיבור הישן 'גזע'. בפולניה הגיעו אל הריי"ץ רק מעט אנשים כאלו. מרבית האנשים שהקיפו את הריי"ץ אחרי שעזב

צמחים שיהיו דומים לרוכבים.

הצלחתו של הרייץ הייתה קשורה לאישיותו וליכולותיו, שכן במקומות אחרים ניסו רבים לשקם ציבור בקרקע חדשה באופנים דומים, ולא הצליחו להצמיח את הרעיון הישן בקרקע חדשה. יש כמה חסידויות שהן חסידויות גדולות, אבל רוב אנשיהן הם צאצאיהם וצאצאי צאצאיהם של החסידים הראשונים של אותן חסידויות, גם אם פה ושם נקלטים בהן אנשים אחרים. אותן חסידויות כלל לא רצו להביא את העניין שלהם אל ציבור אחר. הן לא הרכיבו את הרעיון שלהן על כנה אחרת. הן יכולות לצמוח רק בתוך העולם שלהן. אם יש בהן ריבוי, הרי זה מפני שילדים נולדים, והם מקבלים עליהם את הצורה ומנסים לשמור את הנוסח.

הרייץ לא היה יכול לנהוג כך גם אילו הוא רצה; ואני לא חושב שהוא רצה. הוא לקח את המהות של מה שהביא איתו - את הנוסח של ליבוויץ' - והרכיב אותו על כנות פולניות. בהרכבה הזו הייתה מידה רבה מאוד של הצלחה, עד כדי כך שעכשיו אי אפשר לראות בתוך חב"ד את ההבדלים בין המוצא של החסידים, אם הם אינם מצהירים על ייחוסם.

כך חי הרייץ במשך השנים 1940-1928. בשנת 1940 הוא וחלק ממשפחתו הצליחו להימלט מפולניה וקיבלו אישור להגיע לארה"ב (הוא השאיר מאחוריו בת נכדים שלא הצליח להוציא משם). הרייץ ברח מפולניה בתחילת הסוף

את אירופה היו בוגרי הישיבות שהוא הקים בפולניה. האנשים הללו, שנהיו חב"דניקים גמורים לכל עניין ועניין, היו יהודים פולנים שנכנסו לתוך העולם של חב"ד בעקבות פועלו של הרייץ.

כאן יש נקודה חשובה: מה עושה אדם שעובר ממקומו למקום אחר, אדם הדומה לעץ שעקר אותו ממקומו? האם הוא מתנוון והופך זיכרון לחייו במקום הישן, או שהוא מנסה לבנות מחדש את מהותו בקרקע אחרת, בעולם שונה לגמרי? לפני שנדבר על הרייץ עצמו, אני רוצה להתייחס ליכולת הזו שלו, לבנות את העולם הישן בצורה חדשה; לקחת סביבה, דמויות וחומרים חדשים ולנסות לשוב ולבנות מהם, פחות או יותר, את המתכונת הישנה.

אשתמש בדימוי שקשור לחודש שבט: בגידול צמחים שונים כמו ורדים, ובאילנות פרי שונים, כגון גפנים, לימונים ותפוזים, משתמשים לעיתים בהרכבה. זוהי פעולה חקלאית שבה מצמידים על כנה, כלומר על ענף או גזע חזקים של צמח אחד, ענף מצמח אחר, הנקרא רוכב, והרוכב מתאחה עם הכנה ונהיה אחד מענפי הצמח. למשל, התפוזים בארצנו גדלים על גבי כנות של חושחש, שהוא עץ עמיד הרבה יותר אך פירותיו מרים, לכן מרכיבים על גבי הגזע החזק שלו את התפוז העדין, וכך הענפים החדשים מגדלים תפוזים. זהו, למעשה, מה שהרייץ עשה בכל מקום שאליו הגיע: הוא הרכיב על גבי האוכלוסייה המקומית ענפים חדשים, כדי שיצמיחו

הדבר היחיד שלא היה טרף באמריקה;
חוץ ממנה כל דבר אחר היה טרף.

במקומות רבים באמריקה קהילות
יהודיות גוועו ובתי כנסת ושטיבלך נסגרו;
בני הדור הראשון הלכו לבית כנסת
ושמרו מצוות פחות או יותר, הדור השני
היו קונסרבטיבים, הדור השלישי היו
רפורמים והדור הרביעי היו 'שאינו יודע
לשאלו'. מספרים שבדאלאס שבטקסס
בנו לפני למעלה ממאה שנה בית כנסת
רפורמי. במלאת מאה שנים לבית
הכנסת החליט הרביי לערוך מסיבה
גדולה. לרגל החגיגה הוא ביקש לאסוף
את צאצאי היהודים הראשונים שהגיעו
לבית הכנסת. התברר שרק אחד מהם
היה יהודי; כל האחרים כבר היו גויים. זה
היה הכיוון החד־משמעי שבו נעה יהדות
אמריקה, והיה ברור לחלוטין שלשם
הדברים ימשיכו לנוע.

כשהרייץ הגיע לאמריקה, היו שם אנשים
רבים בעלי סנטימנטים, אבל לרוע המזל,
בדרך כלל לאלה שהיו להם סנטימנטים
לא היה כסף, ולאלה שהיה להם כסף לא
היו סנטימנטים. אמחיש את המצב הזה
בסיפור: יש בידינו מכתב תודה שהרייץ
כתב באופן אישי למישהו ששלח לו כסף,
ומצורפת אליו קבלה על סך חמישה
דולר. סיפרו שבשנה־שנתיים הראשונות
של הרייץ בניו יורק היו יוצאים החוצה
לחפש ברחוב עשירי שישלים מניין
לתפילת מנחה. זאת לא הייתה מציאות
יוצאת דופן בניו יורק באותו זמן; לאיזה
יהודי היה זמן להתפלל מנחה? איזה

של יהדות מזרח אירופה. היא כמעט
הושמדה פיזית. לא נשארו ממנה אלא
שרידים בלבד שבאיזו דרך נס לא נטבחו,
והצליחו לשרוד אחרי הייסורים במחנות.
העולם היהודי הגדול הזה כלה. הוא איננו
קיים יותר.

אמריקה - הקמת מוסדות על אדמה טרפה

בשנת 1940 הגיע הרייץ לארצות
הברית, והוא כבר בשנות השבעים
שלו וחולה, אולי בגלל האופן שנהגו בו
ברוסיה או מסיבות אחרות. בשנותיו
האחרונות בקושי יכול היה לדבר. אולם
הקשיים הללו לא עצרו בעד כתיבתו,
עבודתו ומלאכת הארגון שלו. שוב פָּעם
בו כוח ההתחדשות כאילו הוא בחור
צעיר המתחיל עכשיו מעשה חדש.

אמריקה הייתה עולם שונה בתכלית. אכן,
אין מדינה בלי אנטישמיות - כולל מדינת
ישראל - ובכל זאת, בגלל הסובלנות
הרבה שהייתה בה, אמריקה היא אחת
המדינות הבודדות שאפשרו צמיחה. לכן
היהודים שהיגרו אליה הצליחו מבחינה
כלכלית ומעמדית ועשו חיל. אולם
מבחינת היהדות שלהם, הם הרגישו
כאילו הם נמצאים בקצה העולם, בקצה
המציאות. הם הרגישו שהם דור אחרון או
כמעט אחרון, ושאחריהם הכול ישתנה
לגמרי. היה זמן שהיהודים הכשרים לא
רצו להגיע לאמריקה מפני שהיו אומרים
שבאמריקה האדמה היא טרפה. פעם
אמר לי אדם אחד, אמריקאי בן אמריקאי,
שזו הייתה טעות, שהרי האדמה הייתה

בערך כמו להורות להם לגדל זנב. איש לא גידל אז זקן, והמחשבה שבחור צעיר גדל זקן הייתה מופרכת לגמרי.

בעשור האחרון לחיי הריי"ץ נבנו באמריקה עוד ועוד מוסדות. בהיקפים שונים של יזמות הוא יצא מתוך המסגרות הקיימות ופרץ החוצה.

כעוף החול

כח ההתחדשות של הריי"ץ היה מעין מה שמתואר במדרשים על הפסוק "יִכְחֹל אֶרְבֵּה יָמִים" (איוב כט, יח). כמו עוף החול, שכאשר הוא מזדקן הוא נכנס לקן שלו ועולה באש ויוצא משם עוף חדש (בראשית רבה יט, ה), כך היה הריי"ץ. הוא יכול היה להתחדש פעם אחרי פעם. לא רק ארץ המולדת שלו נחרבה, אלא העולם כולו נחרב, העבר נהרס, ומתוך כך הוא חזר ובנה מחדש עולם; וכאשר ראה שגם העולם החדש נחרב ונעלם כולו, הוא שב ובנה מחדש את סדרי העולם.

לאחר המלחמה אנשים היו כותבים לריי"ץ מכתבים רבים, והיו מספרים לו בהם על כל מה שאבד, ועל מה ששרד ממשפחותיהם ומחיייהם. הם שיתפו אותו במכתביהם בצרות העבר וההווה ובחושך של דאגות העתיד. כיוון שראו שהריי"ץ קורא את המכתבים האלה ובוכה, המקורבים אליו ניסו לסנן את המכתבים הכואבים, והחביאו אותם ממנו, והוא קיבל רק את המכתבים הניטרליים. הריי"ץ חשד בזה וחקר, וכשהתברר לו

יהודי רצה בכלל להתפלל מנחה?

הריי"ץ התחיל שוב לשקם את כל סדרי העולם. הוא ניסה להקים מחדש את הישיבות ורצה לשתול בקרקע של

כח ההתחדשות של

הריי"ץ היה מעין מה שמתואר במדרשים על הפסוק "יִכְחֹל אֶרְבֵּה יָמִים" (איוב כט, יח). כמו עוף החול, שכאשר הוא מזדקן הוא נכנס לקן שלו ועולה באש ויוצא משם עוף חדש (בראשית רבה יט, ה), כך היה הריי"ץ. הוא יכול היה להתחדש פעם אחרי פעם.

אמריקה, בקרב היהודים שחיו בה, עוד מוסד ועוד מוסד שילמדו בו בניסים ונפלאות. הריי"ץ עמד על כך שבישיבות שלו יגדלו כל הבחורים זקן, וזה היה

שמסננים את מכתביו, הוא צעק על מי שעשו זאת: התפקיד שלי בתור רבי הוא לשאת את הייסורים של כולם. אינני יכול להסתלק מן התפקיד הזה ולהשאיר אותו לאחרים.

אך גדולתו של הר"י לא הייתה טמונה רק ביכולתו לשאת את הייסורים של אחרים. לא פחות חשובה הייתה יכולתו להצמיח דברים מחדש. הוא בוודאי סבל והתייסר, אך לא נשבר. מפלות יש, צרות יש בשפע, אבל צריך לחזור ולהתחדש. הענפים נכרתו, וגם העץ נכרת, ובכל זאת צריך לשאול איך להצמיח את הענפים מחדש. העץ נכרת כריתה גדולה, ולאחר מכן נכרת כריתה גדולה יותר, ועדיין היה לו הכוח להתחדש ולפעול; כמו עוף החול שאריכות ימיו טמונה ביכולתו לגדול, להתחדש ולהצמיח מתוך העפר חיים חדשים.

כוח ההתחדשות של עם ישראל

כוח ההתחדשות הוא כוחו של עם ישראל בכלל. בחזון ישעיהו נאמר על ישראל: "ועוד בָּה עֲשִׂירֵיה וְשָׁבָה וְהִיְתָה לְבָעֵר כְּאֵלֶּה וְכָאלוֹן אֲשֶׁר בְּשִׁלְכָת מִצְּבַת בָּם זֶרַע קִדְּשׁ מִצְּבַתָּה" (ישעיהו ו,יג). בקיץ האלון הוא עץ ענק ומרשים, מלא עלים. בזמן השלכת, כל העלים שלו נושרים, ונשאר ממנו רק שלד של ענפים שאינו דומה בכלל לעץ שהיה בקיץ. כך קורה גם לעץ הגֵּאלֶה בשלכת. אמנם הנבואה הזאת מובאת בהקשר של קללה, אבל הנביא מתאר בה את מה שקרה לעם ישראל: לכאורה נראה שהוא נעלם,

שהכול נופל ומתמוטט, ומה יישאר מישראל? "זֶרַע קִדְּשׁ מִצְּבַתָּה", ואותו זרע יתחדש ביתר שאת ויצמח מחדש.

זהו גם עניינו של קידוש לבנה: אנחנו מקדשים את הלבנה לא רק מפני שחידוש הלבנה הוא דבר שבא מזמן לזמן, אלא משום שהוא רומז לכוח ההתחדשות של ישראל. הלבנה מתמעטת ומתמעטת, ושוב צומחת מחדש. היא מסמלת את כוחם של ישראל "שהם עתידים להתחדש כמותה". על ישראל נאמר: "כִּי קֵטַן הוּא", אך מתוך קטנותו הוא יכול לחדש את עצמו. לאחר החורבן, הנפילה והירידה הוא מחדש את עצמו ושוב צומח.

יכולת ההתחדשות המיוחדת של ישראל התבטאה באדם זה, שנשא על עצמו את המשימות הגדולות הללו.

ההתחדשות - סוד החיים

היכולת להתחדש היא יכולת מסתורית. מבחינה מסוימת סוד החיים קשור בה, שכן ההתחדשות היא ההבדל בין מה שחי למה שאיננו חי. דברים שאינם חיים הולכים ומתבלים, הולכים ונכבים. כך בנוי העולם: גם דברים גדולים, כמו הר או קרחון, מתמעטים והולכים. העיפרון הישן והמחשב הישן לא יתחדשו. לכל דבר יש בליה, שחיקה וקץ חוץ מאשר למה שחי. סימן החיים הוא היכולת להתחדש.

בתוך דברים חיים נשמר כמעט עד הרגע האחרון הזרע שממנו הם יוכלו להתחדש.

בזמן החתונה או קצת קודם לכן - הרבי נהיה 'החסיד מספר אחד' של החותן שלו. עד אז הוא היה אחד החסידים, ומאז והלאה הוא דבק בו בדבקות שלמה וגמורה ומבחינות רבות גם בהכנעה עצומה.

כבוד והוקרה שאדם רוחש כלפי אדם גדול, עדיין אינם הופכים אותו לחסיד שלו. אדם יכול לשמוע לרבי ולקבל מרבי הוראות והדרכות, אבל זה שונה לחלוטין מלהפוך לחסיד שלו, כלומר לדבוק בו בדבקות שלמה. בשביל להיעשות חסיד של מישהו נדרשת קבלה פנימית.

לר"י היו חסידים רבים אחרים שגם הם היו כרוכים אחריו, קשורים אליו ודבוקים בו. לר"י היה גם חתן מבוגר יותר שהיה דבוק בו, קשור בו ומלווה אותו. ייחודו של הרבי היה הביטול והקבלה הגמורה שקיבל את הר"י בליבו.

הקשר של הרבי עם הר"י נשאר כנראה עד היום האחרון של חיי הרבי - כבר לא אל הגוף של הר"י אלא אל נשמתו. שוב ושוב היה הרבי משוחח עם חותנו.

אספר סיפור על בחירתו של הרבי: הר"י לא השאיר אחריו צוואה ולא אמר מי ימלא את מקומו לאחר שיסתלק. שני המועמדים הטבעיים למלא את מקומו היו שני החתנים שלו. החתן המבוגר היה החתן הבכיר, ובאותו הזמן הוא היה כבר בפועל המנהל הגדול, המוציא והמביא. אנשים סיפרו לי שהחתן הצעיר, שאחר כך נהיה הרבי, היה בעבור רוב

גם אדם הראשון שאיבד את האלמוות הפרטי, זכה במקומו באלמוות המיני שהרי המין האנושי ממשיך להתקיים לאחר מותו של הפרט. אפילו מבחינה ביולוגית, תאי הגוף האנושי הם עדיין התאים שלו, הם נשארים ושורדים ואינם בלים לעולם. הם חוזרים ומתחדשים ויכולים לבנות חיים חדשים.

במשלי נאמר: "כִּי שָׁבַע יִפּוֹל צְדִיק וְקָם", ובגמרא הסמיכו לכך את המילים: "ורשע יפול באחת". הצדיק יכול ליפול שבע פעמים ואפילו שבעים ושבע פעמים, והוא קם והולך. מי שאין לו היכולת הזו אינו חי. הדומם לא יקום, רק החי יכול להתרומם. זאת היכולת שהייתה לר"י.

אדם 'עצמי'

דבקותו של הרבי בר"י

הר"י היה אדם מוכשר, וכאמור, הנהגתו, מפעליו ומעשי הארגון שלו נעשו בהיקף גדול. אבל מהרבה בחינות האור שלו היה פחות בזהק מהאור של חתנו, הרבי, שהיה בדורנו. מבחינת הכישרונות החתן היה דמות הרבה יותר זוהרת. גם החותן עצמו הכיר בגדולתו של החתן ומינה אותו לענות בשמו על מכתבים מסובכים, על דרך הסוד ועל דרך ההלכה. הוא אפילו שלח אותו בכל מיני שליחויות רק בשביל להתפאר בו וכדי שהאנשים שיפגשו בו יכירו אותו.

בשלב מסוים - אינני יודע אם זה קרה

האנשים דמות עלומה לגמרי. לכן היה הגיוני ומקובל על כולם שהחתן הבכיר יהיה ממלא המקום. בפועל במשך שנה בערך שני החתנים היו זה בצד זה, ועדיין לא נפלה ההכרעה מי יהיה הרבי: החתן המבוגר שרצה (ולבסוף לא קיבל את הנשיאות), או הצעיר שלא רצה (ולבסוף קיבל). בסופו של דבר, החתן המבוגר ויתר מעצמו על העניין וקיבל על עצמו את מרותו של החתן הצעיר יותר. אני זוכר שהייתי רואה את החתן המבוגר במרכז של חב"ד; תמיד הוא ישב במקום מכובד, אך ראו שהוא הכניע את עצמו בפני הרבי גם בזמנים שהדבר היה קשה לו מאוד. על כל פנים, גם בזמן שלכאורה הייתה תחרות בין החתנים, לא הייתה איבה ביניהם והם שוחחו זה עם זה. פעם אמר הרבי לגיסו: "בדברים אלה ואלה אין אנו מקבלים שום חידוש". שאל אותו גיסו: "אבל בכל זאת יש דברים שמתחדשים בעולם. אם אינך רוצה לחדש, מה אתה עושה במקרים כאלה?" הרבי ענה לו: "אני הולך לחותן ושואל אותו". הרייץ, כמובן, כבר לא היה בעלמא הדין. למשמע התשובה הגיב הגיס: "בדבר אחד אני בטוח - גיסי לא שקרן. אם הוא אומר שהוא הולך לחותן ושואל אותו, זה מה שהוא עושה. אני לא יכול לעשות את זה, ולכן הוא הרבי, לא אני".

יכולת הזיהוי

כאמור, הקשר של הרבי לרייץ היה קשר של דבקות גמורה שהמשיך להתקיים גם לאחר מותו של הרייץ. אפשר לשאול

ואולי ראוי לשאול מה ראה הרבי ברייץ שגרם לו להידבק בו כך?

במובנים רבים היכולת לראות באדם מסוים נקודה ייחודית ולזהות בו את האיש שראוי להיות המנהיג, את האיש שראוי להכניע את עצמי לפניו, היא יכולת מיוחדת המצויה רק אצל אנשים גדולים.

שאלו פעם את הרבי הראשון מגור, בעל 'חידושי הרי"ם', מדוע במשך שנים רבות כל כך הוא הכניע את עצמו בפני הרבי מקוצק. אף על פי שהרבי מקוצק לא כתב חידושי תורה, כנראה גם הוא היה למדן גדול מאוד. ובכל זאת, הרי"ם מגור היה מוכשר באופן חריג והיה גם איש אשר רוח בו - היו בו מעלות הדבקות והחסידות. כך ענה הרי"ם: "ראיתי לפניי עמוד של אש, והתכופתי בפניו". מהרבה בחינות הם היו שווים ערך, ודווקא משום כך הרי"ם היה יכול לראות את עמוד האש.

דוגמה אחרת מהעבר הרחוק לזיהוי של הדמות הנבחרת היא סיפור מוזר על שני גיסים אחרים, דוד ויהונתן. ליהונתן היו מעלות רבות; הוא היה גיבור חיל ומפקד מנצח, לא מישהו שאפשר להגיד עליו: "הוא הבן של אבא שלו, וזה הכול". בזמן שדוד לכאורה נמצא בתחתית המדרגה, אמר לו יהונתן: "אתה תהיה הראש, ואני אהיה לך למשנה". הוא אמר לו: "ייתכן שאני מוצלח, ייתכן שאני יכול להיות גנרל גדול, אבל אם אתה המיועד למלכות - אתה המלך, ולא אני". אכן היחס של יהונתן לדוד מתואר בגמרא כענווה

האומץ של הרייץ

לרייץ היה אומץ עצום ויכולת עמידה בפני דברים קשים בתחומים רבים מאוד.

יש סוגים שונים של אומץ: יש אנשים שהם אמיצים באופן פיזי. הם ילכו לקראת סכנה, וגם אם יהססו בהתחלה, הם יסתכנו. לאנשים אחרים יש אומץ רוחני, כלומר הם יכולים לעמוד בפני לחצים מוסריים, כמו לחצים של דעת קהל, לחצים של 'כולם אומרים כך וכך' ולחצים של סמכות וגדולה: הם יכולים להגיד 'לא' לאדם שהוא גדול וחכם מהם ולא להתקפל. לפעמים אדם יודע שהוא שומע דבר שאיננו נכון, ואינו מתנגד או מוחה כי הוא מרגיש שהוא אינו יכול להחזיק מעמד כנגד בעל הסמכות המכובד. הכרתי אנשים שלא מצאתי בכישרונות ובהשגה שלהם חסרונות, אבל לא היה להם האומץ לעמוד על דעתם.

גם אם יש לאדם אומץ פיזי, לא הכרחי שיהיה לו גם אומץ מוסרי. הרבה אנשים גדולים ואמיצים שאין לי שום ספק שהם יכולים לקפוץ אל מול יריות האויב, יתקפלו כמו נייר מקומט אם יפעילו עליהם לחצים רוחניים. וכן להיפך, איש שיש לו אומץ מוסרי יכול להיות פחדן גדול באופן פיזי, ולרעוד אפילו מול נביחה של כלב קטן.

סוג נוסף של אומץ הוא האומץ לשאת כאב. מדהים לראות גבר גבוה, גדול בעגקים, שנפצע פצע קטן או שיש לו מחלה קטנה או כאב בטן, והוא מתקפל.

גדולה, עדי כדי כך שהגמרא רואה בו אחד משלושת הענוותנים הגדולים שהיו בעולם (בבא מציעא פד:). אבל מעבר לענווה, מה ראה יהונתן בדוד? יהונתן ראה בדוד משהו שמעבר להישגיו הצבאיים, שכן גם ליהונתן היו הישגים גדולים, הרי הוא הכריע, כמעט לבדו, מלחמה גדולה. העניין הוא שיהונתן ראה בדוד את משיח ה' ואת זה שהוא המלך. הוא ראה שאמנם הוא עצמו אדם מוצלח, אבל הכיר שלא הוא המלך אלא דוד.

לשם השוואה, כששמואל ראה את בניו של ישי, הוא לא הבחין בדיוק מיהו המלך, אולי משום שכולם היו יפים ומוצלחים. המדרש מספר את הסיפור בנעימה של ביקורת כלפי שמואל (ספרי דברים, פיסקא יז). לפי המדרש, הקדוש ברוך הוא אמר לו: "אמרת: 'אָנֹכִי הָרֹאֶה?' אז בוא נראה מה אתה רואה". אפילו לשמואל לא הייתה היכולת לזהות כך. רק בעל דרגה גבוהה יכול לראות ולהבין ש'זה זה'.

כאמור, אני רוצה לשאול את השאלה הזו על הדבקות של הרבי בחותנו הרייץ: הרבי, שהיה אדם מוכשר ומבריק מאוד, ואולי היה חסיד של הרייץ עוד קודם - כי גדל כחסיד חב"ד והרייץ היה האדמו"ר - החליט בנקודה כלשהי לדבוק בו. איך קרה הדבר? אלה לא היו ניסים ונפלאות וגם לא כתבים שלא נכתבו כמותם קודם לכן. מה הרבי ראה?

ייסורים וגם נפטר במיתה קשה, אבל הוא אף פעם לא נשבר.

סיפור אחד על הרייץ שבו מתבטא האומץ שלו, מופיע ברשימות של סיפור המאסר של הרייץ בכלא הסובייטי שאת חלקן כתב הוא עצמו. בין היתר הרייץ מספר בהן שהגוי הרוסי שהוליך אותו

נשים אומרות את זה לעיתים על הגברים שלהן: "הוא רק מקבל שפעת, והוא נעשה כמו ברייה קטנה ושפלה". יש אנשים שיודעים לסבול כאב ואף שיש להם כאבים הם ממשיכים הלאה, ויש אנשים שיכולים לעמוד בפני צר ואויב ומתנכל אבל בפני שני חיידקים קטנים הם לא יכולים לעמוד. כשמגיע אליהם החיידק, כל גדולתם נמסה ומתפוגגת.

זכיתי להכיר סוג כזה של אומץ בפני כאב. היה לי ידיד צעיר שנפטר מסרטן. הוא שכב חולה, והוא ידע שהוא הולך למות, ובכל זאת הוא לא נשבר - לא מהמחלה, לא מהכאבים וגם לא מהידיעה שהוא אדם צעיר ומוכשר שלא גמר שום דבר, והנה הוא משאיר אחריו דברים שונים שהיה יכול לעשות. יצא שהוא ואני חלקנו את אותו רופא. הרופא הזה סיפר עליו שראה אותו נוטה למות, ועם זאת הוא ראה בו צלם אלוקים. הרופא היה בא לבקר אותו לא בתור רופא אלא מפני שרצה לראות את צלם אלוקים שבו. בתוך המחלה כל הדברים החיצוניים שלו נמסו כביכול, ומה שנשאר היה משהו יפה, נקי ונעלה הרבה יותר. יש הרבה מאוד אנשים שנמצאים באותו מצב, ומפני הפחד, האימה, הכאב והחידלון הם מתקטנים, ויש אנשים שעומדים מול כל זה, ואינם מתקפלים.

לרייץ היה אומץ מכל מיני סוגים. היו לו אומץ לעמוד בפני פיתוי, אומץ לעמוד בפני אימה ואומץ לעמוד בפני גדולה. היה לו גם אומץ פיזי, הוא גם סבל

**החוקר הוציא אקדה,
הניח אותו על השולחן
ואמר לו: "אתה רואה
את הצעצוע הזה?
הצעצוע הזה שינה
את דעתם של הרבה
אנשים". ענה לו
הרייץ: "הצעצוע הזה
פועל על אנשים שיש
להם עולם אחד והרבה
אלים. אדם כמוני, שיש
לו שני עולמות ואל
אחד, לא מפחד ממנו!"**

לחדר החקירות סיפר לו: "אתמול הכניסו

דברים גדולים פי עשרה, פי מאה, פי אלף, ואולי יותר, אבל הייתה לו, לריי"צ היכולת לחדש. הריי"ץ היה צריך לגשת לבעיות חדשות, להחליט ולפתור אותן, ובשום הכרעה כזאת הוא לא היסס ולא חשש מפני דעתם של אחרים.

אדם 'עצמי'

בחב"ד מכנים אדם כזה אדם 'עצמי'. הצורות הן אלה שמשתנות, ואילו העצם אינו משתנה. אדם שהוא אינו 'עצמי' הוא תערובת של דברים, ולא דמות שעומדת בפני עצמה. אדם שהוא 'עצמי' יכול לחיות בקטנות או בגדלות, לעבור ימי נפילה וימי עלייה, והוא אינו מניח לכל המצבים הללו להוריד אותו ממדרגתו או לשנות את דרכו. יש דרך, גם אם היא מתפתלת, והוא צועד בה. ברור לו לאן הולכים בדרך, וברור לו מה הוא צריך לעשות.

הריי"ץ יצר כמה דברים חשובים. הדברים הללו היו בקנה מידה קטן, ומאוחר יותר הם גדלו, והיה נראה כאילו הם גם נוצרו מאוחר יותר, אבל למעשה, הריי"ץ הוא מי שהתחיל אותם. לדוגמה, מוסד השליחים של חב"ד, שהיום הוא עולם שלם ורב פנים, לא נוצר על ידי הרבי; החותן שלו, הריי"ץ, הוא זה שיצר אותו. הריי"ץ שלח אולי שלושה, אולי חמישה שליחים. אחר כך הצטרפו מאות ואפילו אלפים, אבל הריי"ץ הוא שחידש את עניין השליחות וקבע מה צריך לעשות, ואיך צריך לעשות זאת. הריי"ץ הוא שייסד את הרעיון והמעשה של השליחות

לכאן כמה כמרים, והייתי צריך לירות בהם אחד אחד. אין לך מושג איזה תענוג היה לי לשבת ולהרוג את האנשים האלו - אחד פרפר ברגל, אז גם בעטתי בו, וגם נתתי לו כדור שני בראש". בידיהם של החוקרים שם היה כוח רב. כהרף עין הם יכלו לדון אנשים למיתה. הריי"ץ ידע את כל זה והבין שבכל רגע יכולים לדון אותו למוות, והוא עמד והתגרה בחוקרים. כשהוא נכנס לחדר, הוא אמר לחוקרים: "אתם יודעים - זה המקום הראשון שאני נכנס אליו, ואנשים לא עומדים בפני". החוקר, שגם הוא היה יהודי, שאל אותו: "אתה יודע באיזה מקום אתה נמצא?" הריי"ץ ענה לו: "כן, במקום שאסור לשים בו מזוזה" - כשהוא התכוון למה שכתוב שבבית הכיסא ובבית הבקר לא קובעים מזוזה. החוקר הוציא אקדת, הניח אותו על השולחן ואמר לו: "אתה רואה את הצעצוע הזה? הצעצוע הזה שינה את דעתם של הרבה אנשים". ענה לו הריי"ץ: "הצעצוע הזה פועל על אנשים שיש להם עולם אחד והרבה אלים. אדם כמוני, שיש לו שני עולמות ואֵל אחד, לא מפחד ממנו!" זהו אומץ שמבטא אדם שעומד על קצה המוות.

האומץ מול המוות הוא דבר גדול ודי נדיר, אבל יש גם אומץ שמתבטא בכך שאדם אינו מפחד מהחיים, ובעיקר מהאנשים החיים. הריי"ץ לא הפסיק לפתוח דברים חדשים, צינורות חדשים. מכיוון שהכוחות הממשיים שהיו מסביבו היו די קטנים, הוא יכול היה לפעול רק בקטנות, לעומת חתנו, הרבי, שעשה

- שהרבי לוקח בחור או זוג צעיר ושולח אותו לקצה העולם, למקום שהוא לא מבין את השפה שמדברים שם ולא שום דבר אחר, ובלי שום גיבוי הוא אומר לו לבנות עולם חדש. כך בנה הריי"ץ עולם חדש לגמרי.

הריי"ץ הוא גם מי שהתחיל לבנות את הנוסח המפורט של מנהגי חב"ד, שיש לו משמעות ממשית. זהו עולם שלם שלא היה קיים קודם. מדובר במבנה שמפרט מה אדם אמור לעשות, ואיך אדם אמור להתנהג. הריי"ץ לא המציא את ההנהגות הללו אבל עד אליו הן היו דברים אישיים, פרטיים, ששמרו אותם בסתר, והוא החליט לכתוב ולהפיץ אותם. את העוצמה, ההיקף והפרסום שלהם הם קיבלו אמנם בזמנו של הרבי, אבל החותן הוא זה שבנה את הצורה של הדברים.

זה לא רק דיון היסטורי. לבניית המסגרת הזו של המנהגים כתורה סדורה וידועה, והפיכתם מדבר שאדם אחד יודע ואחר לא יודע לנחלת הכלל יש גם משמעות ממשית. היא מחזיקה גוף גדול, מפוזר, של אנשים שנמצאים לבד, ויוצרת איזה מבנה משותף שכוחו בזה שהאנשים האלו שומרים על נוסח אחיד. הם חולקים זה עם זה מבנה משותף.

הריי"ץ המשיך שושלת שלמה ומורשת עצומה. חלק מאבותיו היו גאונים ובעלי כישורים יוצאים מן הכלל, והוא חיפש דרך לקפל את כל העולם השלם הזה כך שאפשר יהיה להעביר אותו הלאה. האישיות שלו אולי לא כללה זיקים

וברקים וגם לא תהום ושמיים, כמו שהיו אצל אחרים, אבל היא הכילה בתוכה אש תמיד שלא תכבה. גם אם זו אש שאינה שלמה, היא יציבה ואמיתית. היא מבטאת את היסודות הפנימיים, ואי אפשר לכבות אותה. יכולתו להעביר ולהנחיל את הדברים הלאה נשענה על אש התמיד הזאת.

להכיר במהותו של הגרעין

כאמור, ההערצה של הרבי לריי"ץ נבעה מיכולתו המיוחדת של הרבי לראות דברים שלא כל אחד היה מסוגל לראות. יש אנשים שמתפעלים מדמות מבריקה, מכישרונות מבריקים, מיכולת ניסוח יוצאת מן הכלל, מזיכרון חד או מידע עצום. כישרונות כאלו אפשר לזהות תוך זמן קצר. לעומת זאת, היכולת לזהות מהות 'עצמית' של אדם היא מדרגה גבוהה במיוחד של הבנה במהות האדם. בעל יכולת כזאת יכול לדעת שהוא עצמו אולי מבריק, ידען ומצטיין בעוד תכונות חיוביות יותר מאשר האדם שמולו הוא עומד, ובכל זאת הוא מסוגל לראות שלאדם הזה מתאים להיות מנהיג גדול בזכות הגיבוש הפנימי שלו, ה'עצמיות' שלו. להבין שאדם זה הוא הסלע האמיתי, הוא הוא הגרעין היסודי שכולל בתוכו את הכול, ובתור גרעין גלומה בו היכולת להעביר את הדברים הלאה.

הדברים האלה אינם שייכים רק למסתורין אלא מתקיימים דווקא בתוך העולמות החיים. זוהי היכולת של החי לצמצם את עצמו לנקודה שנשאר בתוכה כל התוכן,

מסופר שאחד האדמו"רים של ליובוויץ דיבר עם אחד מחסידיו שהיה גביר. מכיוון שאותו חסיד היה גביר, כנראה היה בו צד של "וְעֶשֶׂיר יַעֲנֶה עֲזֹת". החסיד שאל את הרבי על אנשים שהיו בסביבה, והרבי אמר על מישהו: "זה אדם יוצא מן הכלל". החסיד התפלא: "אני מכיר אותך, ואינני רואה את הדברים הללו". החסיד ההוא היה סוחר יהלומים. יום אחד הרבי ביקש ממנו להביא דוגמיות של הסחורה שלו. הוא הראה אותן לרבי והסביר לו עליהן: "זה יהלום א' א'", "זה משהו יוצא מן הכלל", "היהלום הזה נדיר", "אלה הם נדירים שבנדירים" וכן הלאה. הרבי הסתכל ואמר לו: "אינני יודע למה אתה אומר שהיהלום הזה נראה יותר טוב. בעיניי האחר נראה הרבה יותר מרשים". הגיב החסיד: "בשביל לדעת לדבר על יהלומים צריך להבין ביהלומים". הרבי ענה לו: "גם בשביל לדבר על נשמות צריך להבין בנשמות". יהלומים בטבעם, עטופים בשכבה של חומר ונראים כמו תפוחי אדמה. בוודאי היו אנשים שנתקלו בדבר כזה ובעטו בו הצידה. בשביל לאסוף יהלומים צריך לדעת שמתחת השכבה החומה הזו יש אולי יהלום שיכול להיות בשווי של כל מה שהרווחתי וארוויח בחיים שלי. בשביל לדעת לבקוע את השכבה הזאת, צריך לפני הכול לדעת לזהות שמדובר ביהלום. לא כל דבר שיש לו תכונות מסוימות של יהלום הוא אכן כזה: אפשר לראות משהו מבריק ונוצץ, והוא לא יהיה יהלום; אפשר לראות משהו שורט וחותר, וגם הוא לא יהיה יהלום. רק מומחה שעוסק

נקודה שמחזיקה את כל החיים. הצורה שלה נראית מרשימה הרבה פחות, אבל בה נשארים החיים. למשל, אם תשוו את הגרעין שבתפוח לתפוח עצמו, אין בגרעין שום דבר מתכונותיו הגלויות של התפוח. התפוח הוא עץ יפה, גם הפרחים והעלים שלו יפים, ולפירות שלו

ההערצה של הרבי לרביי"ץ נבעה מיכולתו המיוחדת של הרבי לראות דברים שלא כל אחד היה מסוגל לראות.

יש גם טעם וגם ריח. בנקודה מסוימת התפוח מצמצם את עצמו ומוציא גרעין. התפוח, כמו כל דבר חי, לוקח את כל התכונות שלו - את המראה, את הריח, את הטעם, את הגובה, את העלים ואת הפרחים - ומצמצם אותן לאיזו נקודת ראשית. נקודת הראשית היא הרבה פחות מרשימה, אולם מי שמבין בזה יכול לראות ששם, בתוך הגרעין הזה, נמצא תפוח שלם. בתוך הגרעין נמצא עץ שגובהו שלושה מטר. בתוך הגרעין - גם אם הוא לא נראה כך - נמצא עולם שלם. אבל כדי להכיר במהותו של הגרעין יש צורך באותה יכולת מיוחדת של הבחנה.

מידות הרחמים, ומיד לאחר מכן כתוב: "וַיִּמְהַר מֹשֶׁה וַיְקַוֵּד אַרְצָה וַיִּשְׁתַּחֲוֶה". מה גרם למשה להשתחוות? חכמים אמרו שמידת אמת ראה ונפל על פניו (סנהדרין קיא.). מידת האמת כוללת את הכול.

לפעמים אפשר להבחין באמת בהשוואה בין שני דברים - בין שתי יצירות או אפילו בין שני אנשים. ההשוואה מראה שדבר אחד אמיתי, ואילו הדבר השני אינו אמיתי. בדורו של הריי"ץ חיו דמויות שונות. היו בהם אנשים בולטים, יוצאי דופן, שאני יכול להגיד בתום לב, ביושר, שהם לא היו בדרגת האמת הזו. הריי"ץ הכיל בתוכו נקודת אמת, ונקודת האמת הזאת היא דבר שמאוד קשה לעמוד עליה.

כמו שאמרתי לכם, לא באתי לדבר על היסטוריה לשמה; דיבורים על היסטוריה מרתקים את מי שעוסק בהיסטוריה. דיברתי על היסטוריה משום שיש בה איזה מוסר השכל: איך מבחינים בין תלמידים או בין ידידים, מיהו תלמיד אמיתי? מיהו ידיד אמיתי? ומיהם כל מיני קש וגבבא שהרוח יישאם, עכשיו הם נמצאים ובסוף שום דבר לא יישאר מהם? אצל מי נמצאת האמת?

ישנה דרך הזוהר, ישנה דרך הניצחון, ויש דרך אחרת, דרך שאיננה דומה לאוטוסטרדה, למסילת ברזל או למטוס בואינג. אולי היא נראית כמו שביל עיזים קטן, אבל שם הדבר האמיתי. שכל אחד מאיתנו יזכה למצוא את דרך האמת.

לחיים!

ביהלומים יכול להגיד על דבר מסוים שהוא יהלום. כך גם לגבי נשמות. בשביל להבין בנשמות אני עצמי צריך להיות בעל מדרגה. בפרט, צריך להיות בעל מדרגה גדולה כדי לדעת שגם אם עומד לפני גדול הדור, החכם שבדור, או אדם שיש לו מעלות רבות, הוא עדיין אינו אדם 'עצמי', ואילו האדם ה'עצמי' שאני מחפש יכול להיראות הרבה פחות מרשים.

שאל אותי פעם יהודי חכם, נבון, משכיל וחב"דניק: "איזה סוג מאמרים כדאי לי ללמוד?" אמרתי לו שילמד את המאמרים של הרבי הריי"ץ. הוא עשה איזו העוויה. זה לא היה לפי מדרגתו. בעיניי פה בדיוק הבעיה. אותו חסיד לא הבין שאדם יכול להגיד דברים חדשים בלי לעשות דבר בולט לעין. מתברר שיש תחומים שבהם קשה יותר לעשות דבר פשוט שיהיה בנוי בשלמות מאשר לעשות דבר מסובך. לפעמים הדבר המסובך והמרשים מאוד הוא בסך הכול זבל מרשים מאוד, גם אם תמיד יימצאו לו קונים. כדי לעשות דבר פשוט שמכיל בתוכו את כל הגודל, צריך להבין באותו עניין.

לרבי הייתה היכולת לראות במפולש דרך כל העטיפות. לכן כשהוא פגש את הריי"ץ, הוא ידע שהנה זה הרבי, המנהיג, הנשיא.

נקודת האמת

בהתגלות בנקרת הצור ה' קרא את י"ג

מה אני עושה בחרסון?

מתוך שיחה בחרסון, תשנ"ז

השאלה שבוודאי אתם יכולים לשאול היא: אם אני באמת נמצא בכל העולם, אחרי שאני נמצא גם בלונדון, גם בפריז וגם בניו-יורק - מה יש לי לעשות בחרסון? אני יכול לומר שמבין כל האנשים שחיים בישראל אני אולי אחד הבודדים שלא נולדו בעיר הזו שיודעים שהיא בכלל קיימת...

כדי להסביר מה אני עושה כאן אביא משל פשוט: תארו לעצמכם אדם שיש לו עסקים, משרדים ומפעלים - והוא הולך רק למשרדים גדולים. מתי אפשר יהיה למצוא אותו באיזה רחוב צדדי קטן? כשאחד מהילדים שלו הולך לאיבוד; אז הוא יחפש אותו בין השיחים, ביערות, בשאר המקומות. יכול להיות שבשום צורה אחרת הוא לא ילך למקומות האלה, אבל אם זה הילדים שלו - שום דבר לא חשוב יותר.

היהודים פה אלו הילדים שלי, ואני הולך לחפש אותם. אני לא מכיר אותם, אבל הם האחים שלי, אולי הם בני דודים שלי, וגם איתם שווה לשוחח. אינני יודע אם העיר הזו תתחרה בקייב, באתונה או בירושלים, אבל יש פה אנשים, וכל אחד מהם הוא בן אדם.

אהבת ישראל

מאמר מ'רשפים', אייר תשי"ז

המרכז אליה נמשכו כל הפרטים שהיוו את עם ישראל. עם ישראל לא כקיבוץ אנשים סתמי אלא דווקא בתור עם התורה, הוא הערך העליון שעמד במרכז אהבת ישראל.

אולם אם אנו מגדירים את אהבת האלוקים והתורה כסגולת ליכודו של העם, דומה שאין כבר מקום למושג אהבת ישראל בתור גורם נפשי עצמאי, שכן אם אמנם יתחנך העם ויגיע לאהבת האלוקים והתורה, ממילא תבוא אף אהבת ישראל. אולם האמרה היסודית שעמדה כבסיס לאהבת ישראל בכל הדורות: "ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא" (סנהדרין מד:), מדגישה בהבלטה מרובה כי ישראל שאיבד במידה מסוימת את זיקתו אל האלוקים, לא איבד מזיקתו לאומה, ועדיין הוא קשור בה בלי יכולת להינתק.

אף בחסידות פיתחו את אהבת ישראל במובנה זה. אחת הסיבות בגללן הצליחה תנועת החסידות להקיף את כל שכבות העם הייתה אהבת כל ישראל בכל דרגותיהם. כמובן, שלהלכה אפשר להקשות על גישה זאת; כיצד זה אפשר לסנגר על אדם יהודי באשר הוא,

לאחר שעם ישראל איבד את יכולת ההתקשרות הפיסית הנורמלית של כל עם - ההתקשרות של מולדת, קרקע וסביבה משלו - קיבל את כושר התלכדותו לעם, מן האהבה שהייתה שרויה בין בניו. אהבה מוגברת זו, שהתפרנסה ממקורות הרוח, הייתה לפלא בעיני הגויים אשר ראו בה תמיד משהו זר ומרגיז. כל התופעות של שנאת ישראל הוכיחו עד כמה עמד לנגד עיניהם של שונאי ישראל הכלל הישראלי המאוחד באהבתו.

אהבת ישראל אינה דומה במהותה לאהבה שבין סתם אנשים בחייהם הפרטיים. בעוד שאהבת האדם לחברו באה משום שהם אוהבים זה את זה, הרי אהבת ישראל באה משום שהאוהבים חושקים בנשוא משותף, ואהבתו היא המביאה להתלכדות ולאהבה. האהבה המשותפת לעם ישראל כולו היא - אהבת התורה ואהבת אלוקים; כי מהו בעצם עם ישראל, מהו הדבר שליכד אותם פרטים מסוימים, ועשאים לעם? מה שמר על התלכדות זו במשך שנים מרובות כל כך, בתוך צער, גלות והשפלה? בעיני אוהבי ישראל עצמם התשובה היא שהתורה היא שיצרה את העם, והתורה היא ששמרה עליו. התורה הייתה נקודת

תוך התעלמות מזיקתו אל גורם קיומו היהודי? כיצד זה נוטשים את העיקר של אהבת אלוקים בהתמסרות לאהבת ישראל הטפלה אליה?

ר' לוי-יצחק לא דן את היהודי עד שהגיע ממש למקומו - לסולם ערכיו של אותו עגלון. בעטיים של התנאים בהם שרוי היה אותו עגלון, הייתה עגלתו חשובה יותר בעיניו מתפילתו.

לשם הבנת הסגוריה הנלהבת ללא גבול על עם ישראל ועל ה"ישראל שחטא", יש לברר מה הבסיס עליו עמדה סגוריה ואהבת ישראל זו. אפשר להגדיר אהבה זו במשפט אחד: ההנחה היסודית היא שסתם אדם מישראל הוא **בעצם** טוב. תופעת הרע או החטא בנפשו של ישראל עם כל עוצמתה, היא אך תופעה טפלה, לא חשובה; מן עגנה שהופיעה וכיסתה על האור והטוב שבנשמתו.

אפשר לשאול: הרי ישנם פושעים בישראל שכל ימיהם עוברים בחטאים ללא ספור, ואף אם אמנם נסכים להנחה שהחטאים הם טפלים לעצם הטוב, הרי באנשים כאלה עצם הטוב אינו נראה כלל, ומה סגוריה אפשר ללמד עליהם? על כך עונים סניגורי העם: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו" (אבות ב,ד). זאת אומרת, מקומו של האדם גרם לו לחטוא; התנאים החיצוניים בהם הוא מצוי גרמו שיטעה ויסתבך, הם שיבשו את דעתו עד שהביאו לידי חטא.

אחד מסיפורי הסגוריה המפורסמים המסופרים על ר' לוי-יצחק מברדיצ'ב, הוא המעשה בעגלון שעמד בשעת תפילתו ומשח את אופני עגלתו. אמר ר' לוי יצחק שראהו בכך: "בוא וראה עד היכן מגעת גדלותו של אותו יהודי; אפילו בשעת משיחת האופנים הוא מתפלל".

זוהי דוגמת מופת לסגוריה. ר' לוי-יצחק לא דן את היהודי עד שהגיע ממש למקומו - לסולם ערכיו של אותו עגלון. בעטיים של התנאים בהם שרוי היה אותו עגלון, הייתה עגלתו חשובה יותר בעיניו מתפילתו. אבל בכל זאת התפלל אף בשעת משיחת העגלה, ובכן, **באמת** יש לתת כבוד וגדולה לאותו יהודי.

אולם כאן מגיעים אנו לנקודת התורפה של הסגוריה. אפשר לטעון אפוא: אם כך מצדיקים את מעשיו של החוטא, סולק לגמרי הרסן מן הרע, והרי הוא יכול למשול בכיפה, ולישראל החוטא מותר להמשיך ולחטוא, שהרי לכל מעשיו מוכן

סגור מלכתחילה.

אל האדם הנמוך יותר, יוצרת אף היא התקרבות שכנגד של האדם הנמוך יותר אל הנעלה יותר. על ידי כך נשתנה מקומו של אותו אדם וכך משתנה אף סולם ערכיו.

התכונה היסודית של אהבה, היא בהסרת המחיצות בין האדם לחברו והתקרבות הלבבות. אולם אין פירושה של אהבה זו **היגרות**, אין פירושה שיעבוד וטשטוש העצמיות של אחד משני הצדדים הקשורים זה לזה באהבתם. הזרימה ההדדית שלה אינה רוצה בשום פנים לשנות את האדם, אך היא רוצה לשנות את **מקומו**. על-כן הסרת המחיצות שבאה בעקבות האהבה שבין אדם לחברו מביאה אך להתפתחות וגידול רוחני של כל עצמיות לחוד ולא להשתעבדות.

בשעה שהמדובר הוא בזרימת האהבה שבין האדם בעל הדרגה הגבוהה אל האדם בעל הדרגה הנמוכה יותר, קיימת תמיד הסכנה שהאדם העומד במקום הגבוה יגרר אל המקום הנמוך ואל סולם הערכים הפגום. אותו מקום - אותן סיבות ותנאים אשר גרמו לאדם מסוים לטעות מדרך האמת, אותו מקום עצמו יכול לפעול פעולה זו גם ביחס לאדם אחר - אף אם הוא במידה מסוימת נעלה יותר.

כדי להינצל מן הסכנה של נפילה רוחנית ומוסרית ושל המרת האהבה בטשטוש העצמיות יש צורך בקנה מידה ואבן-בוחן שיבחנו תמיד כל יחס וכל התחברות שבין האדם לחברו ושיסדירו את האהבה לפי קנה המידה הזה, ולפי אבן-הבוחן הזו.

את התשובה לפירכה זו נמצא שוב במאמר חז"ל "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו" - בשעה שאנו דנים את האדם בהגיענו למקומו, היינו, מנקודת מבטו שלו, מתוך הסיבות והגורמים המקיפים אותו, הרי אנו מגיעים בהכרח אף למסקנה שלו. אבל מסקנה זו שלו בעניינו היא בכל זאת רעה מבחינת המוחלט. לו שאלו את פי ר' לוי-יצחק מברדיצ'ב אם אמנם טוב שבשעת התפילה מושחים את אופני העגלה, היה ודאי עונה בשלילה. אבל מצדיק הוא את אותו יהודי, כי לא **הוא** אשם במעשה זה, אלא **מקומו**.

באמת, סגוריה זו אינה עוקרת את חומרת החטא שעושה האדם, אלא אך מסבירה כיצד הגיע אותו אדם לחטוא, ועל כן כיצד אפשר להבין ולסלוח לו על חטאו. אולם סגוריה זו אינה אך הסבר והצדקת החוטא אלא גם פתח לתיקונו. בשעה שאנו אומרים כי מקומו גורם לכך, הרי כבר מצאנו דרך מוצא להוציאו ממצבו הנוכחי; יש צורך לשנות את **מקומו** את סולם ערכיו, וזאת לא פגיעה **בו**, בהתייחסותו לעצמו.

וכאן הוא מקומה של אהבת ישראל. היהודי היודע להבחין בין אור לחושך בין טוב לרע, תורם מעצמיותו למען אותו יהודי שסולם ערכיו נפגם, שאינו יודע להבחין בין חשיבותה של תפילה לחשיבותה של משיחת אופני העגלה. ההתקרבות של האדם הנעלה יותר

החולין אל הקודש. היהודי הדתי הבא ללגום קפה בבית הקפה, הבא לראות סרט בקולנוע, חייב לדעת מראש מאין הוא בא ולאן הוא הולך. חייב הוא לתת לעצמו דין וחשבון בכל רגע ורגע מה משמעותם הדתית של מעשיו בעולם החולין. חייב הוא שאהבה והכרה אלו יש להם נתיב מסוים ומוגדר: אל עולם הקדושה.

עולם הקדושה מתבטא בחיים הציבוריים אף בעולמם של מוסדות החינוך הדתיים והישיבות. הישיבות חייבות להתעורר ולהיות בימינו אלה מקור האהבה לישראל, הן חייבות להפוך ללב האומה הישראלית. להזרים מתוכם את דם החיים הדתיים אל הרחוב, אל עולם החולין, ולהיות מוכנות לקלוט לתוכן אותם אנשים מן הרחוב הכמהים לחיי תורה, לחיי קדושה.

הזרימה ההדדית היא אשר תעמיד שוב את היהדות כנקודת המוקד של עם ישראל, והיא אשר תהווה את נקודת המשיכה לאהבת ישראל ולהתלכדותה.

”לכל דבר יש דרך כדי לבחון ולמדוד אותו, ודרך המבחן לאהבת ה' היא באהבת ישראל” (הבעש"ט)

בסיכום: יש צורך בשיטה אשר תראה לאדם את כל הדרך של התקשרות ואהבה כראוי מבלי היגררות טשטוש העצמיות.

אם אמנם חפצה היהדות הדתית בתחיית העם ובליכודו, חובה עליה לשים את אהבת ישראל כגורם יסודי לתחייה זו. אהבת ישראל כלפי פרט מסוים דורשת שבירת מחיצות בין האדם לחברו, ואילו במובן הציבורי דורשת אהבת ישראל השתתפות פעילה בחיי המדינה ותרומת כל הכשרון והמחשבה לשיגשוגם ופריחתם. אף בעניינים הגשמיים הפשוטים ביותר. התערות מלאה בתוך זרם החיים השוקק בבתי הספר והלימוד, ברחוב, ובכל המושגים הכרוכים בחיים אלה.

לפי תורת החסידות מצויות שלוש דרגות בחיים: הקדושה, החולין והטומאה. ואף בחיים הציבוריים וביחסים השונים בעם מצויות שלוש דרגות אלו: הקדושה היא עצמיותו הדתית של היהודי. החולין, הם החיים הרגילים הזורמים ברחוב, ואילו הטומאה היא היגררות אחרי הזרמים השונים ברחוב.

תפקיד הקדושה הוא לרדת לחולין מתוך אהבה, מתוך התקשרות לבבית ואמיתית. **אהבת ישראל בדורנו, משמעותה היחידה והאמיתית היא אהבת כל החיים הישראליים על כל החולין שבהם.**

ירידה זו לחולין יש לה מטרה מסוימת. היא שואפת ליצירת זרימה נגדית מן

ט"ו בשבט

”

ט"ו בשבט הוא חג של ארץ ישראל, של הארץ הממשית. היהודים שיצאו בגולה התנתקו לא רק מן הארץ, אלא גם מהאדמה. עד היום, יהודים בחוץ לארץ אינם נוטעים עצים, מכיוון שעצים נוטעים במקום שבו חיים. נטיעת העצים הנהוגה כיום בארץ נעשית מתוך תחושת לב עמוקה: ש"מולדת" פירושה להיות חלק מהאדמה. היחס לארץ ולאדמה כמוהו כיחס שבין הנפש לגוף. כמו שצריך לטפח את הגוף ולשמור אותו, כך צריך גם לשמור על האדמה. בני אדם מעדיפים לחיות עם הגוף, עם כל הבעיות שכלולות בו. בדומה לכך החיים מתוך קשר עם האדמה הם חיים לא רק דרך המוח והאינטלקט, אלא הם חיים שיש בהם תפיסה של שלמות. לחיות בארץ, על ועם האדמה, זה להכיר את הצמחים, העצים והפרחים, זה לכאוב כל פרי שנופל מהעץ ומתקלקל. וכשמתקשרים לכוח של האדמה מגלים שהאלוקות נמצאת גם שם.

”

(ברכה לט"ו בשבט תשס"ז)

להדבק בארץ הטובה שיחה לט"ו בשבט

שיחה בישיבת תקוע, ט"ו בשבט תשע"ד

ישראל וישבו פחות או יותר על אדמתם, ושהיה נפקא מינה אם זה ט"ו בשבט או לא ט"ו בשבט, אז לא עשו חגיגה. חלק ניכר מהחג הזה קשור באיזו כמיהה לארץ ישראל, כמיהה שהיום אולי היו קוראים לה ציונות אבל מצד האמת היא משהו הרבה יותר רחב מהציונות במובן השגור של המילה. העניין שיהודים רוצים לחזור לארץ ישראל זה לא קשור בציונות. כל זמן שיהודים יתפללו כל יום ויברכו ברכת המזון ויעשו את שאר הדברים אז העניין הזה לבוא לארץ ישראל ישאר דבר שיהודים רוצים אותו בלי קשר לשאלה האם מקימים מדינה וכל כיוצא בזה.

זה חלק מהמורשת שלנו בפשטות, זה מה שאנחנו אומרים בתפילות, ולא משנה אם זו תפילה של חול או תפילה של שבת. אנחנו מדברים על זה שאנחנו רוצים לשוב לארצינו, שנחזור בחזרה ונעשה את הכל בחזרה. יהודים מתגעגעים לארץ ישראל; הם אפילו מתגעגעים לדבר שרוב האנשים לא התעסקו בו: הם מתגעגעים לזה שהם יוכלו לעבוד את האדמה. והעניין הזה, הגעגועים האלה, הם חלק מהעניין.

אני אשאל שאלה: ט"ו בשבט זה ראש השנה לאילנות - אז שהאילנות יעשו חגיגה, למה אנחנו חוגגים? אנשים עושים ט"ו בשבט, סיפרתי לכם שפעם אחת היה יהודי אחד שאני חושב שהיתה לו חנות במחנה יהודה, והוא היה מקפיד בט"ו בשבט כל שנה לאסוף מאה מיני פירות. זה היה פעם, עכשיו זה הרבה יותר קל. יהודי ישב וטרח, אני לא יודע מאיפה הוא השיג אותם, אבל כל השנה הוא היה עובד על זה. בשביל מה זה?

בעצם העניין, האמת היא שזה לא במשנה ולא בגמרא ולא בספרים אחרים. באותם הזמנים בכלל לא נזכר שיש חג כזה ט"ו בשבט, ולא נזכר שאין אומרים תחנון. כתוב שט"ו בשבט הוא ראש השנה לאילנות (ע"פ משנה ראש השנה א,א) - מהי הכוונה? זה כמו שהאחד בינאר הוא ראש שנת הכספים... זה תאריך שהוא לא בבחינת חג. אז למה הוא נהיה חג? מה יש ביום הזה שבעצם לא יגידו בו תחנון? ומה יש ביום הזה שעושים בו חגיגה?

לדעתי העניין שעשו את ט"ו בשבט לחג, הגיע מהגולה. כשהיו יהודים בארץ

אומר לכם דבר שלא ראיתי אותו בספריו סוציולוגיה אבל ראיתי אותו מתוך הסתכלות: אני פוגש כל מיני אנשים בחוץ לארץ. עשירים, ועניים, ועשירים מופלגים. ויש כאלה שיש להם לא רק בתים יפים אלא גם נחלות שלמות, ואחד הדברים שכמעט לא קורה בחוץ לארץ

**כשיהודי בחוץ לארץ
הוא לא נמצא במקום
קבוע. הוא נווד, ונווד
לא שותל עצים אלא
הולך ממקום למקום...
עץ זה דבר כזה
שנשאר בימי
ואהרי ימי.**

הוא שהיהודים בחוץ לארץ לא שותלים עצים. מקסימום וורדים, שיחים, אבל לא עצים. כאשר הם מגיעים לארץ, אותם אנשים, הם שותלים עצים. אני חושב, שההבדל הוא שאנשים מרגישים באופן לא מודע, במחשבה, שכשיהודי בחוץ לארץ הוא לא נמצא במקום קבוע. הוא נווד, ונווד לא שותל עצים אלא הולך ממקום למקום. תפוחי אדמה הוא יכול

לשתול, אבל לא עצים. עץ זה דבר כזה שנשאר בימי ואהרי ימי. ולכן, כשבאים אנשים לארץ ישראל מובן להם שהם צריכים לשתול, לנטוע עץ. יש משהו בכך שאני שותל עץ שמבטא את החלק שלי באופן של קבע באדמה. לכן אני אומר שההתייחסות לעצים שייכת לחלום על ארץ ישראל. לא בצורה מפורשת - ולכן זה לא כתוב בספרי הלכה, לכן כל העניין הזה של לחגוג את ט"ו בשבט הוא די מאוחר והוא נעשה יותר בולט עם הזמן.

אני עוד זוכר את הסיפורים: מה היו אוכלים בט"ו בשבט? היו אלה שלקחו תפוז אחד או שניים, זה היה סוג של חגיגות שאוכלים תפוז... היו כאלה שאכלו חרובים. אבותינו בארצות הללו היו אולי חכמים ונבונים, אולי צדיקים וישרים, אבל הם היו אביונים. היו אולי יוצאים מן הכלל, אבל באופן כללי הם היו אביונים. אפשר לקרוא בספרים שמתארים איך היו מביאים כמה חרובים לט"ו בשבט, אנשים היו אוכלים אותם והיו אומרים להם, לשבחא דמילתא: אתם רואים הפרי המופלא הזה? הוא פרי שבארץ ישראל אוכלות אותו העיזים...

מה היינו פעם? אנחנו היינו בסך הכל עם של חקלאים, לא התעסקנו בדברים אחרים. היה עוד עיסוק אחד יהודי - שזה מאד מעניין איך שהכל חוזר לו... מה יהודים עשו חוץ מאשר להיות חקלאים? בימי בית שני יהודים היו גם חיילים שכירים. הם נחשבו טובים ואמנים, אז כולם שכרו אותם, זאת היתה פרנסה

ממילא בתוך העניין. זה מה שאני אומר שקרה. יש לנו לפעמים מנהגים עתיקים ואנחנו לא יודעים את פירושם, ויש לנו פירושים כאלה ומדרשים כאלה, אבל אנחנו יודעים שהם עוברים מדורי דורות, וישראל נהגו בהם.

בקיצור דברים: אני חושב שט"ו בשבט זה חג שעשו וחגגו אותו בוודאי לפני ובלי קשר לציונות ולא למשהו אחר. זה היה עניין של הרגשה של ישראל שהם רוצים למצוא איזה דבר של ארץ ישראל. תחשבו על זה: חג הפסח הוא חג של מצרים, חג השבועות הוא חג של מדבר סיני, וחג הסוכות הוא גם כן חג של המדבר. חג הפורים הוא חג של חוץ לארץ. אז איפה יש את האחיזה הזו בלחלוחית של הארץ? החלום הזה שאני חולם שאני עדיין שייך, אותם הדברים שאני מתפלל עליהם, "קוממיות לארצנו", לאדמתנו. העניין הזה היה צריך איכשהו להתבטא, לצאת החוצה, בתוך העולם היהודי, והוא יצא החוצה בכך שבן אדם באמת הרגיש שהוא ישב ואכל את החרוב הזה. בעצם העניין שישבו אנשים ואכלו את החרובים ולא ידעו למה הם עושים את זה, זה היה ט"ו בשבט. כתוב בספר משלי: "אל תבוז כי זקנה אמך" (משלי כב, כג) יש דברים כאלה בתוך מנהגי ישראל, בתוך כל מיני פרטים בהתנהגות של ישראל, וצריך לזכור שלפעמים יסודותם בהררי קודש, ולפעמים הם באמת נטועים בתוך הלב של ישראל. זאת אומרת, לפעמים לבני אדם לא היה להם ביטוי לזה באופן רשמי, אבל הם ביטאו זאת בכל מיני מנהגים, שחלקם באו בדיוק לבטא את

כזו... יהודי שלא היה לו אדמה ממה הוא יחיה? הוא היה משכיר את עצמו להיות חייל. בתוך החוזה שלהם היה סעיף שהם לא נלחמים בשבת אלא אם כן הם מותקפים, הם מוכנים להתגונן אבל לא לעשות את פעולת ההתקפה בשבת. איך קוראים בתנ"ך לסוחר? כנעני. באשת חיל כתוב "וחגור נתנה לכנעני" - היא מוכרת את הסחורה שלה לכנעני, הסוחר. וזה מופיע בכל מיני ספרים אחרים בתנ"ך, שהכנענים הם הסוחרים של המדינה. יהודי, שיהיה סוחר? לא עלה על דעתו להיות סוחר, שהוא יעסוק בעניינים האלה? שיעשו את זה הגויים שישתובבו ברחובות, אבל שיהודי יעסוק בזה? גם בבבל, רוב היהודים היו עדיין חקלאים. בן אדם קונה אדמה וצריך אותה, הוא מרגיש קשר לאדמה. העניין הזה נכנס לתודעה.

היהודים האלה שחגגו את ט"ו בשבט, אני חושב שברובם היו אנשים פשוטים. אמנם הסדר, עם כל האריכות שלו זה לא סדר בשביל אנשים פשוטים, זה סדר בשביל מי שיש לו זמן לשבת ולהגיד מה שכתוב שם על כל האריכות שלו, ומה שכתוב שם ועל דרך הסוד. אבל בתמצית, זה היה עניין של יהודים פשוטים. והיהודים הפשוטים חגגו את החג היחידי שבאמת שייך לאדמה, הוא שייך לכך שאולי בחוץ לארץ אנחנו לא עושים את זה - אבל בארץ ישראל אנחנו מגדלים עצים, ויש לנו עצים שצומחים אצלנו. על השבח של זה אנחנו עושים את ט"ו בשבט. אז אני עושה ט"ו בשבט בשביל שבח הארץ, לא שאני מדבר על זה, אלא שזה עולה

הגעגועים, את החלומות, את התשוקות. אנחנו נאחזים בזה; אוכלים את הפירות - ואם אפשר את הפירות של ארץ ישראל. אנחנו נדבקים בזה, בארץ או בחוץ לארץ, מנסים לעשות מעין דמעין, מנסים להידיבק.

שהוא שלך, ואתה מטפח אותו ומגדל אותו ואתה דואג שהוא ישתה - אולי הוא שתה יותר מדי או פחות מדי, אולי בלילה קר לו ואולי צריך ביום לפתוח לו את החלון. כל הדברים האלו טובים גם בשביל הכנה לנישואין.

אני חושב שזה דבר גדול שאנשים נוטעים עצים, בין בט"ו בשבט בין בט"ו באדר. אני לא מדבר על מנהג הציונים, אני מדבר על העניין שבן אדם שותל עץ. כמו שהוא שותל את החרובים שלו בזמן של חוני המעגל (תענית כג.) - הוא שותל את החרובים שלו והוא יודע שהוא שותל דבר. זו עצה שיעצתי לכמה חתנים: שייקח עציץ קטן ויכניס שם איזה זרע, אפילו זרע של שעועית, וינסה לגדל אותו. כדי ללמוד מה זה שיש מישהו שתלוי בו, שאני צריך להשקות אותו כל יום, ואני צריך להסתכל עליו; וזה גם מתחיל להיות לי מעניין: 'שתיל השעועית שלי מוציא עוד עלה אחד', 'ולא זו בלבד הוא עכשיו פנה לשמש ואחרי הצהרים הוא פנה לצד השני', 'וכמה הוא יפה'. אם בן אדם עושה את זה לפני החתונה, זה מלמד אותו איך להתנהג, כי יכול להיות שהוא לא יודע איך עושים את זה, והוא יכול ללמוד את זה מעץ השדה. כאשר בן אדם עושה דבר כזה זה לימוד גדול.

אבל מעבר לדברים האלה רציתי לדבר על בעיה שהיא בעיה של כולנו. אנחנו נעשינו כולנו יותר מדי עירוניים. אנחנו חיים בבתיים של בטון ובחלונות של זכוכית ובגגות שעשויים מרעפים - שלא היו צריכים להיות כאן, אבל לא משנה, אנחנו אירופאים אז יש לנו גגות של רעפים... - אבל אין לנו את התחושה הזו של סוג של אמיתיות. אני לא מדבר עכשיו על ציונות, אני מדבר על כך שבן אדם שותל דבר, שהוא נוטע דבר, שיש לו קשר. שהוא מרגיש מה זה נקרא אדמה. עכשיו, כשעושים טיולים נוסעים במכונית, אחר כך יוצאים ידי חובה - הולכים קילומטר וחצי ברגל, נוסעים עוד פעם, אוכלים ארוחה וממשיכים האלה. חוץ מבצבא שדואג לגרום קצת לאנשים לטייל, לפעמים, עם חגור או בלי חגור.. ללכת בארץ "לאורכה ולרחבה" (בראשית יג, ז), זה חלק מהעניין של "לך אתננה". נכון שאפשר לנסוע ממקום למקום, אבל בצד מסוים, איך בן אדם קונה לעצמו ארץ? על ידי זה שהוא הולך במקום שאני הולך בו, הארץ שהלכתי בה, הארץ שאני שם את רגלי עליה - זה סוג אחר לגמרי של קנין ממה שאני קונה כשאני עובר במכונית, זה לא אותו דבר.

היה ידד שלי שהיה אז מנהל גן החיות, הוא היה טוען שכשלוקחים בן אדם לטפל בחיות זה משפר את האופי של המטפל. אבל לא חייב ללכת על חיות, אפשר לקחת צמח אחד, שאתה יודע

התחושה שיש לי כשאני מחזיק אדמה ביד. תשתלו פעם צנוניות, זה לא קשה, זה אחד הדברים הכי קלים לגדל. צריך קצת עבודה שזה גם כן טוב לכולכם. אחר כך קצת לדלל צנוניות שזו עבודה אחרת - אחרי ששותרלים אותן לא שמים אותן אחד אחד במקום, שמים ואז צריך לדלל אותן. אחרי כמה שבועות. צנוניות הן טובות הן צומחות מהר, זה לא דורש מבן אדם לחכות שלוש שנים כמו בעץ. כתוב על מצוות ערלה, שהיא באה לגנות את האדם הראשון, שהוא לא יכול היה להתאפק - ואנחנו שותרלים עץ בעצמינו, לא מוצאים עץ שתול בתוך הגן, ומוצאים פירות ואומרים לנו אסור - ואנחנו לא אוכלים אותם. ומגיעה השנה הבאה ועוד פירות יפים, ועדיין אסור, ועוד שנה ועדיין אסור. אז אנחנו לומדים איך להתאפק. את כל הדברים הללו אני מבין כשאני מחזיק בארץ, אני מבין מה זה "מרחם על הארץ", מה זה החיים האלה של הארץ, למה שייכים החיים האלה ומה הערך שלהם. זה דבר שאדם צריך אותו גם בשביל הנשמה.

אני כתבתי הרבה פעמים על העניין הזה לאיך גיסא - שבן אדם שאין לו שמיים מעל הראש, גם אין לו קרקע טובה ללכת עליה. מגדלים פה הרבה אנשים בלי שמיים בכלל, יש להם לכל היותר 'המקום הזה שבו אווירונים נוסעים לחוץ לארץ, לברלין נגיד... אבל אין להם שמיים - אז צריך שאנשים יסתכלו על השמיים. אבל יש גם הצד האחר - שבן אדם לא יכול לחיות רק עם שמיים, וצריך שיהיה לבן

יש קניין אחר, שהוא - שמישהו שותל עץ ועושה איזה דבר. מפעם לפעם, כשאני עובר שם, אני מסביר לבני אחרי וגם לנכדי: "אתם רואים את הבניין הזה של הדואר המרכזי? זה אבא שלי בנה אותו בידיו". אני מתפאר בזה - תראו, הוא השאיר פה דבר, האבנים האלה של הדואר המרכזי ברחוב יפו; זה קשר.

**איך בן אדם קונה
לעצמו ארץ? על ידי
זה שהוא הולך. במקום
שאני הולך בו, הארץ
שהלכתי בה, הארץ
שאני שם את רגלי
עליה - זה סוג אחר
לגמרי של קנין ממה
שאני קונה כשאני
עובר במכונית...**

אנחנו אומרים "ברוך מרחם על הארץ, ברוך מרחם על הבריות". יש דבר כזה שאני מתייחס לארץ, ויש דבר כזה שאני מתייחס לבריות, ואגב, בריות זה לא בהכרח בני אדם, בריות זה כולם. יש דבר כזה שאני אומר "ברוך מרחם על הארץ".

אדם חוש לארץ הטובה. כשאוכלים את הפירות של הארץ - אני מתקשר אל ארץ הטובה; אל הפרי, אל היבול של הארץ. אני אוכל מה שאני יכול, מנסה לטעום, מנסה להתקשר.

זה הענין של ט"ו בשבט; לא עושים חגיגה לכבוד ראש השנה של העצים, לא אכפת לי ממנו. אני עושה חגיגה לכבוד זה שאני נעשה "כעץ שתול על פלגי מים" (תהילים אג), ולא "כערער בערבה" (ירמיהו יז). "עץ שתול על פלגי מים אשר פרוי יתן בעתו ועלהו לא יבול". בשביל זה אני צריך ללמוד את העץ, אני צריך לראות עץ אחד. בן אדם רואה עץ שמצמיח פירות, והוא יוכל להגיד: "הנה, העץ שלי צומח, הנה, יצא לו פרי". אני מסתכל על העלים, והכנימות לא אכלו את כל העלים.

אני מסתכל עליכם אני מתחיל לחשוד שאתם בלי ידיים בלי רגליים. אם היו לכם ראשים כאלה גדולים, אז הייתי אולי מוחל על זה, אבל אני לא רואה את הראשים האלו שיכולים לקרוא ש"ס בבלי ישר והפוך עם סיכה.. אז אם כך, אולי כדאי שיהיה לכם גם ידיים גם רגליים גם עיניים לראות ואוזניים לשמוע; כל אלו הם מתנות שנתן הקב"ה לבני אדם. לא כולן צריכות להיות מקצועיות, אבל כשהקב"ה נותן לבן אדם עיניים, ויש לו עיניים והן לא רואות, נותן לו אוזניים והאוזניים לא שומעות, נותן לו אף והאף לא מריח, נותן לו ידיים והן לא עושות שום דבר חוץ מאשר לגרד את האף - תחשבו

על בן אדם כזה, יש אנשים כאלה...

לשם העניין הזה אנחנו יושבים ו"אוכלים מפריה", ואפשר לפחות להסתכל על "טובה". יש צד בט"ו בשבט שקשור לארץ ישראל דווקא, בהרבה בחינות. אבל יש גם בט"ו בשבט צד שקשור לאדמה בכללה, לארץ שברא הקב"ה. ההרים שלה והגבעות שלה, השדות שלה והעשבים שלה. כשבן אדם יכול להסתכל בכל זה, אז צריך להשתמש בהזדמנות, לא עושים כל יום חגיגה לכבוד זה - לא לכבוד העצים ולא לכבוד הפרחים. תראו, עם ניירות יש לנו הרבה עסקים, כאלה או כאלה, עם חשמל יש לנו הרבה מאד עסקים בכל מיני אופנים, אבל מתי יהיה לנו עסק עם הארץ הטובה? זה חג שעושים אותו לכבוד הארץ הטובה. שנהיה לפחות כמו העץ הזה. שיצמח משהו.

לחיים.

קטעים מתוך 'פרק שירה' בביאורו של הרב מתוך 'פרק שירה המבואר' שעתידי לראות אור אי"ה בקרוב

אמרו חכמים (כתובות קיב): שלעתידי לבוא גם אילנות סרק יעשו פירות. ייתכן שיש בשירת האילנות שכאן על העתידי רמז לכך.

האילנות שבשדה אומרים "אֶז יִרְנְנוּ עֵצֵי הַיַּעַר" - בפסוק זה מופיע בפירוש הרעיון העקרוני של פרק שירה שכל היצורים אומרים שירה. רינת הצמחים בפסוק הזה אינה שירת היום-יום של האילנות אלא שירה על העתיד לבוא. השירה בפסוק היא תגובה של העצים להתגלות הקב"ה בעת הגאולה. אז, כאשר תבוא הגאולה, ירננו עצי היער, לכבוד ה' שבא לשפוט את הארץ.

הפסוק מתאר בכוונה דווקא את "עצי היער", עצי הסרק (ראו ויקרא רבה אמור, פרשה ל), שאינם מכובדים במיוחד, ועליהם הוא אומר שהם ירננו, ידברו וישירו, "מִלְפָּנֵי יְהוָה כִּי בָּא לְשַׁפּוֹט אֶת הָאָרֶץ". האילנות הם שמבשרים ושמחים בגאולה משום שבזמן הגאולה גם עצי היער עולים למעלה גבוהה יותר. עצי היער נטולי הפרי שלכאורה אינם

אֵילָנוֹת שֶׁבִשְׂדֵה אֹמְרִים: "אֶז יִרְנְנוּ עֵצֵי הַיַּעַר מִלְפָּנֵי יְהוָה כִּי בָּא לְשַׁפּוֹט אֶת הָאָרֶץ" (דברי הימים א טז, לג).

אילנות שבשדה הם ככל הנראה עצים ממינים שונים שאינם עצי פרי אלא אילנות סרק. לאילנות סרק יש הגדרה ואף מעמד הלכתי השונה ממעמדם של עצי פרי. את אילנות הפרי, להבדיל מאילנות הסרק, אין להשחית אפילו בעת מצור על עיר.

מבחינה מסוימת ההבחנה בין אילנות עושי פרי לאילנות סרק נובעת מן ההסתכלות האנושית: כל האילנות עושים פרי, אלא שעל פי רוב איננו מסוגלים לאכול את פירותיהם. אילנות של עצי פרי הם אפוא אילנות שאת פריים אנחנו אוכלים. מנקודת המבט האנושית אילנות הסרק אינם מושלמים. מסיפור הבריאה משתמע שכל מיני האילנות היו צריכים להיות "עֵשֶׂה פְּרִי לְמִינוֹ" (בראשית א, יא, אלא שלא כל העצים זכו לשלמות זו, ורק לעתיד לבוא היא תתגשם. כבר

שותפים לחיים האנושיים - עתידים גם הם להצטרף לשירת הגאולה.

**גִּפְן אֹמֶרֶת: "כֹּה אָמַר יְהוָה
כְּאֲשֶׁר יִמְצָא הַתִּירוֹשׁ בְּאֶשְׁכּוֹל
וְאָמַר אֶל תִּשְׁחִיתֵהוּ כִּי בִרְכָה
בּוֹ כֵּן אֶעֱשֶׂה לְמַעַן עֲבָדֵי לְבַלְתִּי
הַשְּׁחִית הַכֹּל" (ישעיה סה, ח).**

לאחר הקבוצה הכללית של אילנות השדה, מגיעה שירתו של אילן שיש לו שם וייחוד כשלעצמו. סדר הופעת העצים בפרק מבטא ככל הנראה את מדרג החשיבות והקדימה של האילנות.

הגפן בפסוק היא משל לעם ישראל. **"כְּאֲשֶׁר יִמְצָא הַתִּירוֹשׁ בְּאֶשְׁכּוֹל וְאָמַר אֶל תִּשְׁחִיתֵהוּ" -** כשם שבאשכול הגפן ישנו תירוש, יש בו ברכה, וצריך להיזהר שלא להשחית אותו, כך גם בעם ישראל - **"כֵּן אֶעֱשֶׂה לְמַעַן עֲבָדֵי לְבַלְתִּי הַכֹּל"**.

הדימוי של עם ישראל לגפן רווח במקומות רבים: החל ב"כָּרֶם הָיָה לְיִדֵי בְּקָרוֹ בֶּן שָׁמֹן" (ישעיהו ה, א); עבור בפרק טו ביחזקאל שכולו מדמה את עם ישראל לגפן; וכלה בדימוי מתהילים "גִּפְן מִמְצָרִים תִּסְעִיעַ" (תהלים פט) - שגם בו הגפן מסמלת את עם ישראל. הדימויים של הגפן בתנ"ך מרובים לעומת דימויים של עצים אחרים. כך למשל בתיאור המשפחה המאושרת האישה מדומה לגפן - **"אֶשְׁתְּךָ כְּגִפְן פְּרִיָּה בִּירְכְתִי בֵיתְךָ"**

(תהלים קכח, ג). הגפן שבתוך הבית היא ביטוי לכנסת ישראל. במובן זה, הגפן היא הצמח הלאומי שלנו, ולכן היא אינה שרה את השיר שלה אלא את השיר שלנו, שירת ישראל.

מכיוון אחר, נראה כי שבנוגע לעצי פרי אחרים נשאלת השאלה אם העץ נתן פריו או לא נתן פריו. ולעומתם הגפן רגישה יותר, ואינה מוציאה תמיד את הפירות הראויים, ולכן היא צריכה זהירות ותשומת לב שלא תושחת ושהברכה שבה תבוא לידי ביטוי. סיום הפסוק **"לְבַלְתִּי הַשְּׁחִית הַכֹּל"** איננו מבטא נחמה מוחלטת, אך הוא מציע תקווה לנוכח כל הצרות והבעיות של ישראל. התקווה הזאת היא השירה של הגפן, שירת הפרי הזוכה לשמירה.

תְּאֵנָה אֹמֶרֶת: "נִצֹּר תְּאֵנָה יֹאכֵל פְּרִיָּה" (משלי כז, יח).

התאנה היא עץ חשוב, מבכירי הפירות של ארץ ישראל. שירת התאנה כוללת מוסר השכל ודברי שבח לעצמה. **"נִצֹּר תְּאֵנָה" -** מי שדואג לתאנה, מי ששומר אותה, הוא ש"יאכל פְּרִיָּה". הגאה שלמה מפירות התאנה כרוכה במאמץ מיוחד, משום שפירותיה אינם מבשילים בבת אחת. לכן אי אפשר להסתפק בכך שהתאנה תצמח מאליה, אלא יש לנצור אותה, לעקוב אחריה בתשומת לב כדי לארוח ממנה את הפירות בזמן. בשירתה, התאנה אומרת שהעץ אומנם

אחרים, ענפי הרימון וגזעו דקים וחלשים, ובשל כך אי אפשר להשתמש בעץ עצמו, אף שהיו משתמשים בענפיו הישרים לשיפוד לצליית קורבן הפסח (ראו משנה פסחים ז, א). שירת הרימון מתמקדת איפוא בפרי הרימון, ולא בעץ, שכן הוא פרי בולט ומרשים ובשל כך הוא משמש סמל ליופי יוצא מן הכלל.

”פֶּלַח הָרִמּוֹן” הוא הרימון כאשר הוא פתוח למחצה ואפשר לראות את יופי הפרי הנובע מהניגודיות בין מראה קליפתו החיצונית המחוספסת ובין תוכו מלא הגרעינים האדומים הבורקים בינות לדפנות הלבנות. פלח הרימון על צבעיו וצורתו, בגוני האדום והלבן המעורבים יחד הוא ביטוי לדבר יפה במיוחד, ליופי משוכלל.

בפסוק ”כְּפֶלַח הָרִמּוֹן וְרִקְתָּךְ” יש שבח לישראל משום שהוא דימוי שיש בו יופי ועונג מיוחדים, ומנגד יש בו גם כמו בכל דימוי של שבח, שבח לרימון עצמו, כביכול גם הוא נהנה מהמחמאה הזאת. כשמשווים דבר אחד לאחר, שניהם מקבלים את השבח. לכן הרימון שר ”כְּפֶלַח הָרִמּוֹן וְרִקְתָּךְ”. שירת הרימון היא השירה של דימוי היופי המיוחד שנמשלו בני ישראל אליו.

עושה את תבואותיו ומבשיל את פירותיו, אבל בסופו של דבר יאכל את הפרי מי שנוצר את התאנה, מי ששומר עליה שלא תושחת. שירת התאנה היא שירה של לקח ושל מוסר, שירה שעוסקת בפרי, בשכר המזומן למי שמוכן לעמול ולנצור את הדברים החשובים.

**התאנה היא עץ חשוב,
מבכירי הפירות של
ארץ ישראל.
שירת התאנה כוללת
מוסר השכל ודברי
שבה לעצמה.
”נִצֵּר תְּאֲנָה” -
מי שדואג לתאנה,
מי ששומר אותה,
הוא ש”יאכל פְּרִיָּה”.**

**רמון אומר: ”כְּפֶלַח הָרִמּוֹן וְרִקְתָּךְ
מִבְּעַד לְצַמְתָּךְ” (שיר השירים ד, ג).**

הרימון הוא מפירות ארץ ישראל המובהקים, ובפסוקי שיר השירים הוא משמש סמל לעם ישראל. שלא כעצים

ספר הטבע

מתוך הפרק 'הטבע' בספר מילים פשוטות

יותר עבור ירקות ופירות מגידול אורגני? דברים אינם בהכרח טובים יותר רק מפני שהם טבעיים; כיכר לחם טובה יותר מגרעין חיטה. אנחנו יכולים לאכול ולעכל סוכר, על אף שזה לאו דווקא בריא; אנחנו יכולים לאכול ביר, אך איננו יכולים לעכל אותו. אנחנו יכולים לומר שממתיק מלאכותי איננו טוב מפני שהוא אינו טבעי, אבל אנחנו יכולים לייצר ממתקים מלאכותיים מכל מיני חומרים; אנחנו יכולים ליצור בדים מנפט; אנחנו יכולים את הדברים המוזרים ביותר. האם עלינו לשוב אל הטבע? עד כמה? ואם כן, למה שנהיה דווקא צמחוניים, כמו הפרות, ולא טורפים כמו הנמרים? הרי גם הנמרים הם חלק מהטבע. יש לנו חופש בחירה, והוא שגורם לנו להיות מבולבלים

שאלות אלה מופנות לא רק לכל אדם פרטי אלא גם לאנושות כולה. יש אנשים שיש להם תשובות ברורות: כל מה שטבעי - כלומר, כל מה שבני האדם לא התערבו בו ולא שינו אותו - הוא טוב, וכל הדברים הלא-טבעיים הם רעות שאנו, בני האדם, יצרנו. אם נעשה קפיצה פילוסופית קטנה לאחור, אל תפיסת עולמו של רוסו, נראה כי האידיאליזציה של הטבע

האם עלינו לחזור אל הטבע? ואולי עלינו להישאר במקומו הנוכחי? או להמשיך ולהתפתח? האם עלינו לשפר את הטבע, לשנותו, להרוס אותו? האם עלינו לעשות את כל הדברים המלאכותיים האפשריים שיכולותינו האנושיות מאפשרות?

שאלה זו, שמעולם לא הייתה תיאורטית בלבד, נעשית עוד יותר קריטית בתקופתנו, בזמן שחפצים - כלומר: כל אותם דברים שאנחנו בונים ואשר אינם "טבעיים" - מקבלים עוצמה יותר ויותר גדולה. עלינו להחליט עד כמה "טבעיים" אנחנו צריכים להיות. זה מתחיל בשאלה פשוטה, כגון: האם אישה צריכה להתאפר? אבל זה מגיע עוד הרבה יותר רחוק מזה. האם לעבור ניתוח פלסטי? גם כשמאוד מתחשק לי לבעוט במישהו, אני בדרך כלל לא עושה זאת - בעוד שעל כלב או חמור אי אפשר לסמוך שיתנהגו יפה כל כך. האם עלינו לחזור לנימוסים הטבעיים - או שמא זו איננה התנהגות ראויה? האם גורדי שחקים הם נגד הטבע - או שכדאי לנו לבנות עוד ועוד בניינים כאלה? האם "אוכל טבעי" - נושא שהוא מאוד בכותרות בימינו - באמת טוב יותר מסוגים אחרים של אוכל? האם זה צודק לשלם הרבה

הוא שהמין האנושי הוא מין נבדל גם במובן זה שאין שום קבוצה 'טבעית' אחרת שאפשר להשוותו אליה. יש עכברושי בר ועכברושים מבויתים, תאו בר ופרות מבויתות; אבל אין שום "אדם בני האדם והתרבויות הפרימיטיביים ביותר אינם חלק של הטבע הגולמי. להיות אדם פירושו שחלק גדול של קיומנו הוא מלאכותי, מעשה ידי אדם

עם זאת, עדיין עלינו להיות זהירים בכל הנוגע ל"אקולוגיה הרוחנית" שלנו. אנחנו יכולים לשאוב מן הטבע כמה מודלים וקווי הנחיה כוללים באשר למה שאפשר וצריך לעשות. עם זאת עלינו לזכור שאנחנו אלה שיוצרים את ההנחיות הללו, והן אינן כתובות במפורש בשום מקום - מה גם שלפעמים אפשר לזנוח אותן, להתעלם מהן או לשנותן. עלינו לכבד את הדפוסים שעל-פיהם פועל הטבע בדרך כלל, אך עלינו לקבל אותם בהסתייגות-מה

זאת ועוד: השימוש ב"חוקי הטבע" הכלליים כמערכת הנחיות יכול להיות מסוכן למדי. קחו, למשל, את תפיסת העולם הדרוויניסטית, אשר מדובר בה על הברירה הטבעית והישרדות הכשירים: התיאוריה הזו הצדיקה כמה וכמה מעשים מכוערים ומרושעים ביותר, ובכלל זה רצח (ואפילו רצח עם) - מפני ש"הכשירים ביותר שורדים". דבר זה הוא לא רק שגוי מבחינה מוסרית, אלא הוא גם מראה עד כמה יכולים בני האדם לתפוס רעיון מסוים

איננה רעיון חדש. כמה וכמה שיטות חינוך התבססו על רעיונות אלה; ולא רק שיטות חינוך אלא גם כמה מהתנועות הפוליטיות הגדולות של ימינו. סופם של רוב הניסיונות האלה היה לא טוב, אפילו קטסטרופלי - בעיקר משום שכל הנראה "טבע" אינו מילה נרדפת ל"טוב"

**האם עלינו לחזור
אל הטבע? ואולי
עלינו להישאר
במקומנו הנוכחי? או
להמשיך ולהתפתח?
האם עלינו לשפר
את הטבע, לשנותו,
להרוס אותו? האם
עלינו לעשות את כל
הדברים המלאכותיים
האפשריים שיכולותינו
האנושיות מאפשרות?**

גם אם נחליט שאנחנו רוצים לשוב אל הטבע, לא נוכל לעשות זאת. בהיותנו חלק מהטבע, אך גם נבדלים ממנו, קשה לנו מאוד לקבוע מה טבעי לנו ומה איננו טבעי. מה שמסבך עוד יותר את הבעיה

בצורה מעוותת, להפוך אותו לסיסמה - ולאחר מכן גם להשתמש בו לרעה

נוסף על כך, גם אם נחליט לנהוג על-פי "חוקי הג'ונגל", אין זה פשוט כל כך: הג'ונגל הוא מקום מורכב, יש בו המוני יצורים שונים שלכל אחד מהם התנהגות שונה. גם העכבר וגם הפיל חיים בטבע, אבל הם אינם דומים זה לזה כלל, גם לא בהתנהגותם. לאמבות ולמקקים יש כושר הישרדות גבוה ביותר, הם קיימים בעולם זמן רב יותר מכל יצור אחר. האם זה אומר שהם צריכים להיות המודלים שלנו? הטירנוזאור והטיגריס השנחריבי נכחדו מן העולם זה לא כבר, בעוד שהדינוזון ואפילו תולעי הקרקע עודם קיימים. היכולת לכרות את ראשו של יצור אחר איננה סימן לעליונות, אפילו לא בטבע הפראי ביותר

מה הם המודלים הנכונים לחיי החברה והמשפחה שלנו? גם שאלה זו איננה שאלה מופשטת. מה הן אמות מידה שלנו לקביעת נחליט מהו הדבר הטוב ביותר? הטבע מציע לנו שפע של מודלים שונים, ולכן התשובה לשאלה זו תלויה בשאלה מי קובע את אמות המידה. הטבע הוא רבגוני ומוזר כל כך, ומציע כל כך הרבה אפשרויות, עד שאפשר יהיה לשאוב ממנו הנחיות ספציפיות להתנהגות האנושית. לנוכח כל האזהרות האלה אנחנו יכולים לפנות אל הטבע רק כדי לקבל הנחיות כלליות, ולו רק כדי לקבוע מתי אנחנו עושים משהו מאוד מוטעה בתלמוד נאמר: "אלמלא לא ניתנה תורה

היינו למדין... עריות מיונה..." - שכן נראה כי היונים מסורות זו לזו: הן חיות עם בן זוג אחד בלבד, ויש ביניהן הרבה פחות מקרי גירושין מאשר בין בני האדם. יש שהן מתקוטטות זו עם זו, ולא תמיד הן חיות כזוג יונים, אך לכל הפחות הזוגות נשארים קבועים. ועוד נאמר שם שהיינו יכולים ללמוד "צניעות" - כלומר: הרגלים סניטריים - מחתול, משום שהחתולים מתנהגים יפה ומכסים את צואתם בקפידה. אך גם המודלים של היונה והחתול אינם באים עם מודעות חסות המודיעות שזוהי הדרך שבה ראוי לבני האדם להתנהג. מנין לנו שאנחנו לא אמורים להתנהג כמו חתולים מהבחינה המינית, וכמו יונים מבחינה סניטרית? אם נעשה כך זו תהיה תמונה שונה לחלוטין; אבל גם היא תהיה חיקוי של הטבע

אם כן, הטבע כמוהו כספר ענק, שיש בו דפים רבים אשר בכל אחד מהם מצוירות תמונות שונות אשר חלקן אף סותרות זו את זו. תמיד נוכל להביא מתוכו דוגמאות שיוכיחו כל מה שנרצה להוכיח - כפי שעושים אנשים המביאים ציטוטים מתוך אנתולוגיות או ספרי פתגמים. חופש הבחירה שלנו מעניק לנו את היכולת לעשות הכל, והקשר שלנו עם הטבע מכריחה אותנו לראות את הטבע כספר של הנחיות, אבל כל הזמן אנחנו צריכים גם לעבד את ההנחיות הללו. כאשר אנחנו קוראים בדפיו של 'ספר הטבע' אנחנו זקוקים לפרשנות, משום שללא פרשנות אנחנו כל הזמן מתבלבלים, אנחנו הולכים

מושג מסוים על מה שהוא בר-קיימא ומה הוא בן-חלוף, איזה מסלול נראה מבטיח ומה יתגלה כסמטה ללא מוצא

מכאן אפשר לראות שהרבה רעיונות מוסריים ופילוסופיים נשגבים אינם אלא ניסוחים מילוליים של דברים הקיימים בעולם הסובב אותנו. איננו יכולים לצפות מהטבע שיבטא זאת במילים, אבל זה נמצא שם בצורות אחרות. בדרך משל אפשר לומר שאנחנו, שזכינו למתת הדיבור, אמורים להקשיב לאלה המסוגלים להשתמש רק בשפת הסימנים. אין כל מקום לחפש את עשרת הדיברות בתוך מאובן; אך אפשר גם אפשר למצוא אותם מגולמים בכל מיני ישויות חיות ודוממות. דבר זה נכון לא רק בתחומים כלליים ביותר, כגון חשיבות החיים, עזרה הדדית וכיו"ב: רעיון הקידמה, למשל, עשוי להישמע לנו כרעיון חדיש ביותר, אבל כל זרע שצומח והופך להיות עץ הוא הצהרה של הרעיון הזה

ההתבוננות בטבע יכולה גם לעזור לנו לפתור כמה מן הבעיות והדילמות של זמננו. אנחנו יכולים להסתמך על ידע מתוך ספרים או על אידיאולוגיות של כתבי עת, אבל אנחנו יכולים גם להפיק לא מעט תובנות מההתבוננות בחתולה המלמדת את גוריה לצוד; אפשר ללמוד מהציפורים איך לטפל בצאצאים; מבעלי חיים מסוימים אפשר ללמוד על חיי המין, ומכל יצור חברתי - על ההתנהגות הראויה בשעת מלחמה. אנחנו יכולים דם ללמוד מבעלי החיים על ערכם העצום של החיים,

לאיבוד בתוך כל המידע שנמצא שם ובכל זאת יש כמה יתרונות להיוועצות בספר הטבע. אנחנו עשויים לרצות לגלות שם כל מיני דברים על ההתנהגויות שלנו, על רגשותינו, על מנהגינו: האם הם רק מבנים מלאכותיים ובני-חלוף, מעשה ידי אדם, אשר יקרוסו באופן טבעי

**ההתבוננות בטבע
יכולה אפוא לתת לנו
מושג מסוים על מה
שהוא בר-קיימא ומה
הוא בן-חלוף, איזה
מסלול נראה מבטיח
ומה יתגלה כסמטה
ללא מוצא.**

ברגע שנפסיק להחזיקם בכוח הרצון שלנו? כאשר אנו מגלים מסיבינו כל מיני דברים שמתקיימים ואף משגשגים, אנו יודעים שאנחנו פועלים עם הטבע ולא נגדו. כמובן שאנחנו יכולים להוסיף ולהחזיק בדברים שונים שאינם מאוזנים, ואנחנו גם עושים זאת; אבל אנחנו יודעים שסופם לקרוס. הבנה טובה יותר של חוקי הטבע אינה מחייבת אותנו לציית להם, אבל אי אפשר לנו להתעלם מהם. ההתבוננות בטבע יכולה אפוא לתת לנו

ולא פחות מכך - גם על הקרבה עצמית

אנו יכולים אפוא ללמוד מהטבע הרבה דברים חשובים. אנחנו גם יכולים לראות איך דברים מסוימים נעשים באופן טבעי - כלומר, בלי ההתערבויות של היכולת האנושית המיוחדת לעוות ולשנות את האינסטינקטים. ואולם אין זה בא לומר שאיננו יכולים לחפש ולמצוא מקבילות גם לדברים הנתעבים ביותר; אדרבה, אם לא היו דברים כאלה בטבע, זה היה מוזר. אם לסוגים מסוימים של מעשים או דפוסי התנהגות לא היו מקבילות בטבע, הם היו יכולים להיות רק רעיון מופשט שיכול להיות קיים במחשבה בלבד, אבל אי אפשר לממשו משום שהוא מכיל סתירות מהותיות. אם יש לאנשים יכולת נפשית וחומרית לעשות משהו, מוכרח להיות לזה מקבילה כלשהי בטבע הלא-אנושי

ואולם מציאת מקבילה כלשהי אינה בהכרח הופכת התנהגויות כאלה לדוגמה ומופת להתנהגות. יש קונצנזוס, יש חוקים כלליים וחוקים כללים עוד יותר. החוקים הכלליים האלה קיימים סביבנו, והם אמורים לשמש לנו כהדרכה. התרחקות רבה מדי מן הטבע הגולמי אינה בלתי אפשרית, אבל יש לראותה כאות אזהרה. כאשר אדם מחפש שביל ומוצא את עצמו במקום נטוש, ייתכן שהוא הלך לאיבוד. אדם תמיד יכול לנסות לעשות קיצורי דרך, אבל בדרך כלל יש לשבילים הקיימים היגיון משלהם, גם אם ההליכה בהם נראית ארוכה יותר. כמובן שאין פירוש הדבר

שחוקרי טבע עתירי ידע הם בהכרח גם בני אדם טובים יותר; אבל זה קורה רק משום שאדם עשוי לדעת מה נכון, ובכל זאת לבחור שלא לפעול בדרך הנכונה

את כל הדברים האלה מסכמת אגדה קדומה. כאשר הקב"ה ברא את האדם הוא אמר (בראשית א:כו): "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו". הפירוש המסורתי לכך הוא שהקב"ה דיבר עם המלאכים. אם כך הרי שהתכנית המקורית לא עלתה יפה, משום שאנחנו כלל איננו דומים למלאכים. פירוש אחר אומר שהקב"ה שוחח עם כל הבריאה כולה, עם כל הטבע. לפי הפירוש הזה "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" פירושו פנייה אל כל אחד ואחד מהנבראים בבקשה שייתן לאדם משהו משלו. וכך כל יצור ויצור - השועל והיונה, הנמר והכבשה, העכביש והדבורה - תרם לאדם משהו מעצמו, וכך עשו גם המלאכים והשדים

אנו, בני האדם, מכילים את כל החלקים האלה. ישבינינו כאלה שהם יותר שועליים ואחרים שהם יותר כבשתיים; אבל בסך הכל יש בנו משהו מכל תכונה ותכונה הקיימת בטבע. מבחינה זו אפשר לומר שאנחנו הסך-הכל הכולל של הטבע, שאנו מכילים את המקרוקוסמוס בתוך המיקרוקוסמוס שלנו. עלינו ללמוד בדרך כלשהי מכל השותפים שלנו ולהתפלל שהמרכיב הנוסף שלנו - הניצוץ האלוקי, ה"נפש החיה" שקיבלנו מהקב"ה - יעזור לנו לקבל את ההחלטות הנכונות

כ"ב שבט - רבי מנחם מנדל מקוצק

נוסח קוצק

מתוך התוועדות כ"ב שבט תשע"ה,
יום ההסתלקות של הרבי מקוצק.

עולמות החסידות

כאשר באים לדבר על חסידות, צריך לזכור שהחסידות היא עולם גדול מאוד, בדורות האחרונים היו מדינות שלמות שהיו למעשה מלאות בחסידות. החסידות בהן לא הייתה תופעה צדדית אלא דרך המלך של היהודים במדינות הללו. למעשה, במקומות כמו פולניה, אמנם ידעו באופן תיאורטי שיש בעולם מתנגדים, אבל הידיעה הזו הייתה מבחינתם כמו הידיעה שיש לאנשים כשמספרים להם שיש בארץ רחוקה כל מיני חיות אגדתיות. עבור יהודים רבים בפולין, מתנגדים היו סוג של חיה אגדית כזו, אומרים שהם קיימים אבל אף אחד אף פעם לא ראה אותם. רק בשביל לספר: בכל עיר גדולה בפולניה ובעיריות העתיקות היה בית כנסת, בית כנסת רשמי, לפעמים בניין מפואר. אבל החסידים היו מתפללים בשטיבלך, בבתי התפילה החסידיים. ברוב המקומות

המצב היה שבפועל בשטיבלך התפללו רוב אנשי העיר וגם רוב טובי העיר. בבית כנסת הגדול והישן היה בדרך כלל המניין בנוסח אשכנז, משום שלא שינו את המנהג בבית הכנסת. אז מי היה מתפלל שם? הרב שהיה חייב להתפלל שם, וכל פשוטי העם. הסנדלרים והחייטים. היה ידוע שלבית הכנסת המרכזי מגיעים רק האנשים הללו. זו הייתה המציאות בתחומים של מדינה שלמה, מדינה שבשעתו הייתה בעצם שתי מדינות: הייתה פולניה הרוסית ופולניה האוסטרית - גליציאית. ברוב המקומות הללו המציאות הייתה שיהודי פשוט היה יהודי חסיד. אפשר לראות את זאת עד היום, למרות כל ההתאמצויות לשנות, יש עדיין יותר סידורים נוסח ספרד מאשר סידורים נוסח אשכנז. אני לא יודע כמה נשאר מהחסידים של פעם, אבל ככל שזה נוגע לסידורים מודפסים, אפשר לראות עד כמה נוסח ספרד היה ונשאר בתפוצה רחבה. רבים מצאצאי החסידים

הללו לא נשארו חסידים במלוא המובן, לפעמים הגארטעל כבר לא נמצא, הזקן נעלם, אבל נוסח ספרד נשאר.

אגב, מי מכם שמתפלל בנוסח ספרד יודע שיש הרבה מאוד נוסחאות שונות בתוך הנוסח הזה. רק בשביל להסביר: הבסיס של נוסח התפילה של יהודי אירופה היה נוסח אשכנז. על גבי הנוסח הזה הוסיפו ושינו בהתאם לנוסח ספרד, שקשור בכניסה הגדולה של כוונות האר"י וקבלת האר"י לתוך מחזור הדם של יהדות אירופה. אבל מאחר שלא היה איש אחד שיצר את הנוסח הזה שאנחנו קוראים לו נוסח ספרד, אז הנוסח הזה הוא עדיין נוסח פרוע שהרבה פעמים מצרף יחד נוסחאות שונות בכפיפה אחת. לדעתי אחת ההשפעות הגדולות על נוסח ספרד היא שיטתו של הגאון מבוטשאטש שהיה חסיד נלהב ושיטתו הייתה שאם יש ספק אם להגיד כך או כך, אומרים את שני הדברים יחד. הוא נקט את השיטה הזו באופן קיצוני ומשם נולדו בנוסח ספרד צירופים כמו "יום השבת המנוח הזה" וכיוצא באלו.

בברכת 'חונן הדעת' נוצר בעקבות כך נוסח ארוך ומסורבל, גם בברכת 'רפאנו' הנוסח הוא ארוך ומסורבל. על זה היו מתבדחים ואומרים: "יוסיף דעת יוסיף מכאוב" - אם אתה מוסיף בדעת, אז אחרי זה אתה מוסיף רפאנו מכל מכאובינו ומכותינו...

למעשה, אחת מנוסחאות החסידים היחידות שיש להן 'אבא' זהו הנוסח

של בעל התניא. בעל התניא ישב עם נוסחאות ובריר וקבע נוסח אחד ולכן בנוסח שלו אין את הצירופים והכפילויות שמאפיינים סידורי ספרד אחרים. לבעל התניא, נוסף על בירורי הנוסח שערך, היו גם שיטות הלכתיות שהשפיעו על הנוסח בדרכים שונות. אחד הסיפורים המפורסמים בעניין זה נודע לאמירת 'שמרו' בליל שבת לפני תפילת העמידה. בכל סידורי ספרד יש את 'שמרו' וגם בנוסח של בעל התניא זה מופיע, אך לא אומרים אותו. הסיפור הוא שהחבר הקרוב של בעל התניא - רבי לוי יצחק מבארדיטשב - אמר לו: "איך אפשר לוותר על אמירת 'שמרו' הרי כשאומרים 'שמרו' נעשה יריד גדול בשמים..." מספרים שבעל התניא ענה לו: "לא הוא עשה למענו והכניס את זה לסידור למרות שחסידי חב"ד מדלגים על זה.

אני רק רוצה לומר, שהעניין הזה של הנוסחאות הרבות קשור בדיוק לעניין של תפוצת החסידות שהייתה בנויה על כמות גדולה מאוד של יהודים חסידים, גדולים וקטנים והרבה מאוד מנהיגים חסידיים גדולים וקטנים, מכל הסוגים והצורות. סיפרו פעם על רבי אחד שהיה איש יוצא דופן, הוא התחיל להיות רבי לפני שהוא התחתן שזה דבר מאוד נדיר. מספרים שיום אחד הוא ישב ברכבת במחלקה שנייה, ופגש איזה יהודי. היהודי אמר לו בלעג: אדם גדול כמוך צריך להיות במחלקה ראשונה ולא במחלקה שנייה. אז הרבי ענה לו: יש כל מיני אדמורי"ם. יש אדמורי"ם ממדרגה ראשונה, אז הם

באותה דרגה. יש הרבה מאוד ספרים בדרגות שונות, יש ספרים בעלי חשיבות עצומה, יש ספרים שאפשר למצוא בהם כמה פנינים ויש גם ספרים שהם בפשטות דברי התורה שיהודי טוב' פלוני אמר בשבת והעלו את זה בספר. אבל בסך הכול העולם של החסידות כלל כמות עצומה לא רק של ספרים אלא של דמויות ושל מנהיגים בדרגות שונות.

ספרים וזרכים

בהרבה מקומות וחסידויות האישיות של הרבי הייתה הציר המרכזי שעליו הייתה בנויה החסידות. העניין הזה גרם להרבה סוגים שונים של אנשים ושל שיטות, כמו גם לכל מיני צירופים שלא תמיד היו עולים על הדעת, אבל גם לדברים שהם בפירוש לא דרך לרבים. היו כל מיני אנשים שהיו בהחלט אנשים בולטים וגדולים שראוי ויפה להיספח אליהם, אבל לעתים יש הבדל בין אישיות של אדם, גדול ככל שיהיה, ובין המקום שאליו הוא לוקח את החסידים שלו. רק אספר לכם, ראיתי לפני כמה שנים ספר על אחד הצדיקים בדור האחרון, בספר הזה יש בעיקר דברים בשבחו של האדמו"ר. העניין הוא שחלק גדול מהדברים האלו עסקו באכילות שלו בשבת: סעודה ראשונה, סעודה שנייה, כל מיני דברים כאלו, מה אכלו שם. אותו רבי היה באמת אדם קדוש שבוודאי אכל בכוונות גדולות וכל כיוצא בזה, אבל בסופו של דבר, כשעושים מזה ספר - יוצא מין ספר שהוא לא ספר שאדם הולך אליו כדי לחפש לעצמו את הדרך שבה הוא

במחלקה ראשונה, ויש אדמורי"ם שהם ממדרגה שנייה, אז הם במחלקה שנייה, אבל השאלה היא לא עלי, אני יושב במקום הראוי לי. השאלה היא עליך, כיון שאתה מחוצף מידי, אתה לא צריך להיות כאן, אתה צריך להיות במחלקה שלישיית...

ורק בשביל להמחיש עד כמה העולם החסידי היה עולם גדול ורחב: פעם כשהיה לי עודף זמן, עשיתי רשימה,

רבי לוי יצחק

מבארדיטשב - אמר

לו: "איך אפשר לזוותר

על אמירת 'ושמרו' הרי

כשאומרים 'ושמרו'

נעשה יריד גדול

בשמים..." מספרים

שבעל התניא ענה לו:

"לא בכל יריד צריך

להשתתף..."

לא שלמה, של ספרי חסידות. אני לא חושב שהגעתי לכולם אבל אני מצאתי כמעט ארבעים אלף ספרים שהם ספרי חסידות, זה לא אומר שכל הספרים הם

צריך ללכת... זה עוד עניין בתוך הספרות הגדולה הזאת, שאגב לא מתמעטת, אלא ממשיכה והולכת ומתרחבת.

הכרתי מישהו, מרא דאתרא של איזה מקום, שסיפר לי שהוא למד בבית ספר יסודי, למד בישיבה תיכונית, הלך לישיבת הסדר וכך הלאה ואז הוא פגש פעם ראשונה ספר של הרבי מפיאסצנה, זה עשה עליו רושם גדול, חוויה חדשה לגמרי, מפני שכל החיים שלו, בין בישיבה התיכונית בין בישיבה הגבוהה, לא היה שום דבר בדברים הנוגעים לנשמה, ופתאום הוא מגיע לספרים האלה וזה היה בשבילו עניין גדול מאוד. מה שאני מנסה לומר הוא שיש בתוך העולם של החסידות הרבה ספרים שבאמת עומדים לעצמם ויכולים להיות מאוד חשובים לאנשים רבים ועדיין, אחרי כל זה, לא תמיד אפשר לקחת מן הספרים האלה ולעשות מהם משהו שאפשר באמת ללכת בתוכו. העולם החסידי היה עולם גדול שכלל בתוכו, בצורה זו או אחרת, מיליונים של יהודים ובתוך המיליונים האלו היו כל מיני אנשים ומנהיגים, אבל כשבן אדם מנסה למצוא את דרכו שלו, כשאני מנסה למצוא את דרכי שלי בתוך העולם הגדול הזה - אזי אין כל כך הרבה דרכים שאני יכול להגיד שזו דרך מסודרת שאתה יודע ללכת בה. בתוך כל העולם הגדול של החסידות יש כל מיני דברים יפים מאוד שנמצאים בכל מיני ספרים, לפעמים דברים נפלאים, אבל זה לא מהלך שמוליך אותי לאיזה כיוון מסוים. מישהו נתן לי ספר של הרבי מביאלה שהסבא רבא שלי היה חסיד שלו. הרבי

הזה היה יהודי חשוב ומכובד מאוד. הסבא רבא שלי, היה ליטוואק אמיתי, הוא בא מליטא, ולמד בוולוז'ין, ואחר כך נסע לפולניה ונהיה חסיד, בין השאר של הרבי הזה. בגלל האבות שלי הסתכלתי בספר. יש שם דברי תורה, דברים יפים, אבל אם אני מחפש וחשוב על זה, השאלה היא אז מה הדרך? מה האופן? מה השיטה ללכת בה? ואם אני ניגש עם השאלה הזו לספר הזה - אז אני לא מוצא הרבה. אני מוצא שם כל מיני דברים יקרים, חידושי תורה, וגם דברים יפים ומעניינים אחרים אבל לא דרך. אני לא מדבר דווקא על ספר שאני פותח אותו ואני נפעם, אדרבה, יש דברים שהם קשים ואולי לא גורמים לי איזו התרגשות גדולה ועדיין אני רואה שיש פה דרך. אני לא עושה פה דרשה בהיסטוריה, אני רוצה לומר שיש בתוך העולם של הספרים הללו הרבה מאוד אופנים ועניינים חשובים שאפשר לדבר עליהם מהרבה צדדים, יש שם עולמות ששונים אחד מהשני ובהחלט יש שם דברים שבהם אנשים יכולים להחיות את נפשם בכל מיני אופנים ועדיין, אחרי כל זה, אין בהם דרך שאפשר לצעוד בה.

בין הספרים הללו ובין המחברים הללו, היו אנשים גדולים, יש שם הרבה דברי קדושים, הברקות, ראיית דברים מעניינת ומיוחדת, אבל שוב, הבעיה היא מה אני עושה עם הספרים הללו.

יש ספר שהוא מאוד מצוי כעת שהמחבר שלו היה אדם גדול, גם בנגלה וגם בנסתר, כתב ספרים בהלכה, בעיקר על גמרא, כתב ספרים על חסידות שנקרא

ניגש אליו אחד החסידים שהיה בעל לשון (והיו שם לא מעט חסידים כאלה) ואמר לו: "ודילמא לאו אביו הוא" (שזה ציטוט מהגמרא שלקוח מדיון על איך יודעים שהולכים אחרי הרוב). הסיפור הוא שאמרו את המילתא דבדיחותא הזאת לרבי מקוצק והוא אמר שבדיוק על זה אנחנו אומרים "שאל אביך ויגדך", אם אין לך אבא - תיקח אבא בהשאלה...

זו עצה טובה בהרבה דברים, אדם שאין לו משלו, צריך לחפש ולמצוא לעצמו אבא. הנקודה החשובה היא שאדם שמחפש לעצמו אבא ומחפש לעצמו בית אב, ימצא אבא ולא יעשה לעצמו אוסף של כל מיני דברים. אני לא יכול להגיד: פה אני עושה כמנהג זה ופה אני עושה כמנהג אחד, וכאן אני מצרף עניין שלישי. האם זה אסור? אני לא חושב שזה אסור, אבל אין לזה תוקף ובעיקר אין לזה המשך. אדם שיוצר לעצמו אוסף כזה לא יכול להעביר את זה אחר כך לאחרים. החיפוש הזה שאני מדבר עליו הוא חיפשו שבו לוקחים בהשאלה אבא, אין לי משלי, אז אני הולך למקומות האלו, ולפעמים אני מוצא.

זו הנקודה, אם אדם לא מוצא את עצמו אפילו במקום שלו, אם אדם לא מוצא את עצמו בבית אביו, אז הוא הולך למקום אחר, וזה ודאי דבר שעלול לקרות. כשהרבי מקוצק התחיל להתקרב לחסידות, אבא שלו מאוד כעס עליו והתגובה של הרבי מקוצק הייתה: "זה אלי ואנוהו אלוקי אבי וארוממנהו" - קודם יש הא-ל שלי, זה אלוקים שלי,

שפת אמת. לישפת אמת יש המון ספרים יפים אבל השאלה היא האם יש בתוך הספרים האלה נתיב שאני יכול ללכת בעקבותיו? נתיב ואני רוצה לקחת את הספר הזה, ולראות, מה שקוראים לזה, מה יעשה אדם מישראל וחי בהם - מתברר שזה לא פשוט.

אבא בהשאלה

באופן כללי הבעיה היא שרוב האנשים הדתיים הם יתומים. לא באופן פיזי, אלא במובן הפנימי. יש עולמות חסידיים שהיו עולמות אמיתיים וחשובים אבל אני לא חושב שיש מישהו מכם, אולי אחד או שניים מכם, שהם לא יתומים. כמה אנשים יכולים להגיד שאבא שלי והסבא שלי הלכו בקו מסוים ואני ממשיך את זה. במקרה הטוב יש לנו סנטימנטים, הם הולכים לרב הצדיק הזה, מקבלים ממנו ברכה ואולי גם עצה או חיזוק. מן הצד הזה אנחנו יתומים. גם אם לא מדברים על חסידות אלא על מנהגים - כמעט כל האנשים יתומים. הייתי מוסיף ואומר שחינוך הממ"ד, הוסיף יותר יתומים, מפני שהוא לקח לא רק בחורים אשכנזים אלא גם בחורים ספרדים ועשה אותם ליתומים במובן הזה של הניתוק מאיזו מורשת של מנהגים. אבל גם בלי החינוך של הממ"ד אנחנו נמצאים בדור כזה שכמעט כל היהודים שנולדים עכשיו הם יתומים.

יש בהקשר הזה סיפור על הרבי מקוצק שמישהו פעם היה בבית המדרש שלו ואותו אדם צעק בתפילה: "טעטע טעטע",

יודע שהתמונות האלו עולות הרבה כסף, הבעיה היא שאין שום דבר שמאחד אותם. זאת אומרת, האיש הזה אימץ לו טעם משלו, המליצו לו שזו תמונה יפה, אז הוא קנה אותה, אז יש שם כל מיני תמונות, וביחד זה יוצא אוסף של תמונות שאי אפשר לשים אותן יחד. יש אדם שאוסף דבר מסוים, דברים ממין אחד ששייכים אחד לשני - אדם כזה מייצר אוסף שיש לו משמעות. הנובוריש שקונה אמנות לפי המלצות לא מייצר אוסף, הוא מייצר חדר עמוס מדי בתמונות.

ברוסיה הסובייטית, בזמנו של סטאלין, היה לאנשי מדע בכירים, כל מה שהם רצו. זה אולי מפתיע אבל כך זה היה ויש הרבה דוגמאות לעניין הזה. היה יהודי שהיה מהאנשים האלו, וליהודי הזה הייתה חולשה - הוא אהב יהלומים, היה לו אוסף של יהלומים. הממשלה הסובייטית שכאמור כיבדה מאוד אנשי מדע בכירים נתנה לו צ'קים שיקנה יהלומים, והוא היה נוסע לחוץ לארץ לכל מיני דברים, היה הולך למקומות, והיה מוצא איזה יהלום נוסף לאוסף שלו. אחרי שהוא מת, נציגי השלטון באו לאלמנתו ואמרו לה שזה יהיה יפה מצידה אם הם יתנו לשלטון את היהלומים במתנה. רמיזה של השלטנות הסובייטים עושה רושם אז היא באמת עשתה את זה, ונתנה את כל היהלומים לשלטון. בכל אופן האדם הזה באמת יצר לעצמו אוסף של יהלומים מסוגים שונים ומגדלים שונים.

אבל איך נראה מישהו שאוסף חלוקי נחל וכל מיני אבנים שהוא מצא בדרך,

ואני בוחר אותו ורק אחר כך מגיע אלוקי אבי". למרות שהיה אז איש צעיר אפשר בהחלט לראות במענה הזה משהו מהשיטה שלו. וזו בדיוק הנקודה, יכול אדם לגדול במקום אחד, ואז הוא רוצה לצאת ולעבור לעולם אחר, יכול להיות שהוא מרגיש ששורש הנשמה שלו, שייכת למקום אחר ואז האדם הזה צריך ללכת אל המקום שבו הוא מרגיש שנפשו שייכת. יכול להיות שהאדם הזה לא יוכל אף פעם להגיד שהאבא שלו והסבא שלו נהגו ככה ועדיין, זה איפה ששורש נשמתו שייכת אליו, כאן המקום שלו וכאן הוא נמצא. זה א-לי שלי, אני נותן את כל הכבוד לאלוקי אבי. אבל אני לא הולך אחרי.

אם נחזור לעניין: הרבה פעמים, וזה מצוי מאוד כעת בעולם, אדם צעיר מחליט בשלב כלשהו שהוא הולך ועזב מה שאבא שלו עושה וכעת הוא עושה מה שליבו חפץ. הבעיה היא שלא פעם העולם החדש שהוא יוצר לעצמו הוא עולם אקלקטי, הוא מצרף מפה ומשם כל מיני דברים. האם הוא יכול אחרי כל זה להגיד לבן שלו, תעשה כמוני? אני לא מדבר נגד דברים חדשים, אפשר לעשות דברים חדשים, יש הרבה דברים חדשים שאפשר לעשות שבהחלט יוצרים דבר. אבל כשבן אדם מגבב יחד עניינים וצדדים שונים מן הגורן ומן היקב - אין לזה קיום. לצערי אני צריך להיות בכל מיני מקומות, אני בא לפעמים לכל מיני בתים של יהודים עשירים יש אפילו ביניהם אנשים הגונים ונחמדים, לפעמים אני רואה שם אוסף של תמונות, ואני

השורש הזה לא אומר לך כרגע משהו, אבל תכיר אותו יותר טוב, תתעסק איתו יותר, תבין אותו יותר. אתה באת משם. זה מה שקוראים לו בית, שאדם חוזר לבית אבותיו. יש בזה עניין, יש בזה סגולה מיוחדת כי זה הבית. יכול להיות שאצל השכנים יש בתים יותר יפים, אבל זה הבית של אבא שלי, של סבא שלי, ואני יושב בבית הזה, וטוב לי בבית הזה.

אבל כאמור, אנשים לא תמיד אנשים יודעים את זה, וגם כשאנשים יודעים את זה, הם לא תמיד יכולים להידבק בדברים האלו, לא תמיד הם יכולים להתחבר מחדש לשורש שלהם ועדיין אפשר לנסות. תראו, אני לא עומד בדווקא על כל מיני דברים שקשורים למנהג אבל אם אבות אבותיך הלכו עם גארטעל אז מה אכפת לך ללכת גם עם גארטעל? אף אחד לא ירביץ לך על העניין הזה. יש דברים כאלו שאנשים יכולים לעשות וזה חלק מהחיפוש הזה שאנשים הולכים ומתחברים לנוסח האבות וזה דבר טוב וראוי.

באופן כללי זה דבר שראוי לחשוב עליו, שאדם לא יהיה בגדר של "מלקט שיבולים בעמק רפאים" לא כך אדם הולך לחפש את העניין שלו, הוא צריך להתאמץ בכך וזה לא תמיד פשוט, לפעמים שלושה דורות עברו מאז, ועדיין כשאני חוזר לעניין ומחפש כראוי - אני מוצא.

השורשים שלנו הם דבר שהרבה פעמים יכולים ללכת הרבה יותר רחוק ממה

ואליהם הוא מצרף איזה יהלום ואיזו מרגלית - איזו צורה יש לזה? ניחא אם אדם עושה את זה בשביל עצמו, לבית שלו, אז אני יכול לומר שלאיש הזה אין חוש אסתטי, אבל כשבן אדם עושה את זה עם יהדותו... מכניס קצת מזה וקצת מזה, חלוקי נחל עם מרגליות, זה כבר עניין לגמרי אחר.

**תראו, אני לא עומד
בדווקא על כל מיני
דברים שקשורים
למנהג אבל אם אבות
אבותיך הלכו עם
גארטעל אז מה אכפת
לך ללכת גם עם
גארטעל? אף אחד לא
ירביץ לך על העניין
הזה.**

יש כאן הרבה אנשים ששואלים אותי שאלות בעניין הזה, באופן כללי מה שאני אומר הוא: ראשית כל תנסה ללכת אל השורשים שלך. זה אחד הדברים שאדם צריך ללכת אחריהם, ותנסה לראות אם אתה יכול להידבק מחדש בשורש, אולי

באופן כללי כשאני מדבר על דרכים גדולות שיש בתוך העולם החסידי, ואני מדבר כאן בהיקף הגדול ולא בפרטי פרטים אז אפשר לומר שיש דרך אחת גדולה, חב"ד, שהיא דרך מסודרת, לא

**לפעמים המנגינה הזאת
אומרת לי, זו מנגינה
שלך. אני לא שמעתי
את המנגינה בחיים
שלי, אבל אני שומע
אותה בפעם הזאת ואני
אומר, זה מצלצל משהו
שהיה מקדם קדמתא...**

רק מבחינת ספרים, שיש בה המון, אלא זו דרך שיש לה הדרכות, לא רק בהקשר של דברים מעשיים והלכתיים אלא גם בהקשרים עמוקים יותר. לחב"ד יש שיטה עיונית, יש לה דרך מסויימת, זה לא רק שיש ספרים, אלא יש אנשים שהולכים בדרך הזו. הדרך הזו היא לא אוסף אקלקטי של רעיונות, מנהגים, ווארטים והוויות אלא דרך שאנשים בפועל הולכים בה ואפשר ללכת בה.

שאנחנו חשובים. דברים מסויימים יכולים להישאר בתודעה גם עשרה דורות. לפני כמה זמן באה אלי איזו בחורה שרצתה להתגייר, הרקע שלה היה כל כך לא יהודי שהייתי בטוח שזה בוודאי קשור לאיזה בחור שפגשה ורצתה להתחתן איתו. שאלתי אותה לגבי זה והיא אמרה שאין שום בחור ואז התחלתי להתעניין ולבדוק בעניין הזה. היא סיפרה לי כך: הלכתי ברחוב בלונדון, שמעתי איזה קול, מנגינה, אז עליתי לקומה השנייה, הלכתי להקשיב, שמעתי את המנגינה, היו שם אנשים בבית תפילה, ואני פשוט הרגשתי שזה המקום שלי, ונשארתי. זה היה בית הכנסת הפורטוגזי של לונדון. עשיתי לה בירור משפחתי ואני חושב שגיליתי שהיו שם שורשים יהודים הרבה דורות קודם, והיא לא ידעה מזה.

אז השורש הזה, המנגינה הזאת - נשארתי, ולפעמים המנגינה הזאת אומרת לי, זו מנגינה שלך. אני לא שמעתי את המנגינה בחיים שלי, אבל אני שומע אותה בפעם הזאת ואני אומר, זה מצלצל משהו שהיה מקדם קדמתא. אז חשוב שאדם יחפש את הדברים הללו, וימצא את הקדם קדמתא שלו עד כמה שהוא יכול.

בדרכי החסידות

כל זה נכון באופן כללי בכל מה שקשור למורשת ולמסורת ועדיין כשאנחנו מדברים על חסידות ובפרט אם אנחנו מדברים על דרך שאדם יכול ללכת בשלמות - אזי הרבה מן הספרים היפים הם לא בגדר הזה.

היו שם בקוצק הרבה מאוד אנשים שהיו יושבים ולומדים, היו מספרים בין השאר שחסידי קוצק היו עושים דברים להרגיז את הבריות, הם היו טובים בזה. בראש השנה אחד הם השכימו בבוקר והתפללו את כל התפילה מהר מהר, שחרית מוסף, ותקעו בשופר וסיימו הכול. ואז כשבא זמן שכל האחרים הלכו להתפלל, הם ישבו ולמדו. אז האנשים האלו ראו את חסידי קוצק שבראש השנה הם לא מתפללים ולא תוקעים בשופר, מה הם עושים? יושבים ולומדים גמרא. לשבת ללמוד גמרא, זה היה עניין וזה היה אופן של איך להיות חסיד קוצק. זו הייתה דרישת סף, אם אתה לא יודע ללמוד, מה אתה עושה שם? קודם כל לשבת וללמוד, ואם ללמוד אז כמו שצריך.

ובאמת היו שם כמה גדולי עולם. היו שם כמה שהיו מפורסמים בכל העולם. הרבי מגור, שהיה חסיד קוצק, היה נחשב כעילוי הגדול של כל פולין. היו שם אנשים שם שהיו במדרגות גבוהות בכל מיני עניינים, היה אחד שהיה מפורסם כאחד מגדולי החסידים של קוצק, שקרא לעצמו אלעזר פיוק, אלעזר השיכור, כך היה שמו. הוא היה גדול בתורה, במעשים טובים, אבל הוא קרא לעצמו אלעזר השיכור, וכך היה מתנהג. היו שם הרבה מאוד אנשים שהיו באמת מגדולי הרבנים שהיו באותו דור. היו שם הרבה גדולים בתורה, בין שקבלו משרות ובין שלא. אגב, הרבי מקוצק עצמו, הושיב כמה מהחסידיים שלו שהיה מעוניין שיהיו רבנים באיזה מקום. פעם בא חסיד שלו ושאל אם ללכת לבחינה להתקבל כרב

יש דרך אחרת שהיא ברסלב. לברסלב אולי אין כל כך הרבה ספרים, לפחות עד לדור האחרון, אבל ברסלב היא לא רק התרחשות שהייתה סביב צדיק כזה או אחר אלא היא שער, היא דרך שנפתחה בעולם. היו הרבה אנשים גדולים בנגלה ובנסתר, אנשים קדושים וצדיקים בכל עניין, אבל הם לא פתחו דרך. לברסלב יש דרך שאפשר לדבר עליה וש אפשר בצד מסויים ללכת בה.

והנוסח השלישי בעיני הוא נוסח של קוצק. שוב, כפי שאמרתי וחזרתי, היו בחסידות מאות נוסחאות אחרות, אבל לדעתי הן לא עומדות באותו אופן של נתיב, של דרך מסוימת. בדרכים שאני אמרתי, אדם יכול להגיד: "אני מפחד ממנה, אני רוצה אותה, אני הולך בה".

מה עשו בקוצק?

אני רוצה לדבר כעת על קוצק, אני רוצה לדבר על המעניין בתוך קוצק, ועל הנוסח של קוצק.

מה עשו בקוצק? בסך הכול, הדבר הראשון שצריך להגיד הוא שבקוצק לא היה נוסח שאפשר היה להגדיר. גם האנשים שהיו שם לא היו עשויים ממין אחד. באופן יותר עמוק, כל הבדיקה והחיפוש שהיה בקוצק לא היה ממין אחד. אם היה דבר אחד שהיה משותף לכולם זה שרצו שכולם ישבו וילמדו. כל אדם שהיה שם היה צריך להיות תלמיד חכם ובאמת הרבה מחסידי קוצק היו תלמידי חכמים גדולים, חלקם רבנים של ערים ועיירות חשובות.

באיזה מקום, הרבי אמר: תגיד להם קודם כל, 'אני חסיד קוצק', שיחשבו שזורקים אותך מיד. אחרי זה אתה יכול לעשות את הדרשה וכל הדברים האחרים. והוא באמת בא ואמר שהוא חסיד קוצק, ולקחו אותו והוא היה שם רב הרבה שנים והיה מגדולי הרבנים.

בקוצק רצו שאנשים ידעו ללמוד. העניין לא היה כמה שעות אני יושב עם הספרים אלא משהו לגמרי אחר. הרבי מקוצק, למרות שבעצמו לא כתב שום דבר, היה ידוע כאחד מגדולי התורה, היו כאלה שאמרו שהוא בחינת התוקע עצמו לדבר הלכה. סיפרו שהוא התיישב באיזו שעה בבוקר, שם רגל על איזה סלע, וישב ולמד גמרא, ככה עשר או שתים עשרה שעות. זה היה הוא בעצמו.

הרבי מסוכוטשוב היה מאוד קרוב לחותנו והוא כתב עליו: "אצלו למדתי מה זה באמת ללמוד". הרבי מסוכוטשוב היה באמת מגדולי הדור, הוא התחיל בתור ילד פלא, ובלי ספק הדברים שהוא כתב הם דברים חשובים גם היום, והוא כתב על הרבי מקוצק דווקא בתור המדריך שלו, האיש שלימד אותו כיצד ללמוד. מה זה נקרא ללמוד? מה זה חידוש ומה זה לא חידוש? מה זה עיון, ומה זה לא עיון? אז הלימוד בעומק וברצינות היה אחד מהעמודים היסודיים של קוצק.

מעבר ללימוד היו גם כמובן צדדים אחרים. אחד הדברים שמישהו כתב על קוצק וזה היה אדם שלא אהב את קוצק - ר' אהרן מרכוס. ר' אהרן מרכוס

היה הראשון שכתב ספר בשפה זרה על החסידות. זה ספר יחסית רציני שיש בו הרבה דברים מעניינים. הוא היה יהודי יקה שהפך לחסיד של הרבי מרדומסק. הוא כתב ספר שלם על חסידות ובין השאר מופיעות שם כל מיני השמצות על קוצק, מפני שהוא היה חסיד של הרבי מרדומסק שהתנגד לדרך של קוצק. בין ההשמצות שהוא משמיץ את קוצק, הוא כותב שם שקוצק היה המקום היחידי בין החסידים, שבו למדו את כתבי רבי נחמן מברסלב. זה יכול אולי להיראות מוזר, אבל באמת בקוצק למדו ברסלב ונוסף לזה קוצק היה המקום היחידי שבו למדו באופן בסיסי את כתבי המהר"ל מפראג. אבל הנקודה הייתה, שזה לא היה נוסח אחד, למדו ספרים מעולמות שונים וזה היה חלק מחיפוש יותר רחב.

איך התנהגו בקוצק? היו אנשים שהאריכו בתפילה, שעות על גבי שעות, היו מתחילים בבוקר להתכונן לתפילה, בצהריים או בערב היו אולי מגיעים להתפלל שחרית. יש את התיאור הקלאסי של חסיד קוצק שהולך לו בבית הכנסת, מסתובב עם הטלית על הכתפיים, ומהרהר. היו גם אנשים כמו הרבי מגור, שהיה בהחלט בן אדם אקסטטי, שהתפילה שלו הייתה בתנועות וצעקות. על הרבי מקוצק עצמו סיפרו שהוא היה עומד ומתפלל בקיצור, בדממה גמורה, הוא לא נע ולא זע. אמרו שאחרי שהיה גומר להתפלל, היה לוקח זמן, חצי שעה או שעה עד שהיה מתחיל להכיר אנשים. זו התפילה נוסח קוצק.

אחד מחסידי קוצק, שנהיה בעצמו אחר

איזה חסיד גדול ואומר לו: תגיד עשרה פרקי תהילים, אז הוא אומר: אני לא יודע באיזו בחינה להגיד את זה, באילו כוונות וכיוצא בזה וממילא הוא לא נושע... הרבי מגוסטינין היה רבי בנוסח מאוד עממי, הוא היה דמות כזו עם הרבה מאוד לב והרבה מאוד חום והוא היה נוהג בנוסח שלו גם כשהיה חסיד קוצק. הנקודה היא שלאיש כזה היה מקום בקוצק. איש כזה שהיה אומר תהילים ברגש, (כמובן שהיה גם כן יהודי למדן ורב של עיר) וזו הייתה העבודה שלו והוא היה אחד מחשובי חסידי קוצק. מה שאני רוצה לומר הוא שבקוצק לא הייתה תבנית שכך צריך לעשות. לא היה איזה דגם של חסיד אידיאלי שצריך להתנהג באופן כזה וכזה.

היתה בקוצק הרבה עזות פנים. סיפרו בזמנו על הנכד של רבי עקיבא איגר שברח מהבית ונהיה חסיד קוצק. סבא שלו לא היה חסיד, אבל הייתה לו סימפתייה לחסידות כל החיים. אבל האבא היה מתנגד גדול והעובדה שבנו נהיה חסיד קוצק הציקה לו מאוד עד שמישהו יישב את דעתו ואמר לו כך: אתה זוכר כשהוא היה ילד, אז אמרו עליו, את הדברים הבאים: הוא לא ילמד כמו שאר הילדים. יש לו שלוש אפשרויות, או שהוא יהיה משוגע, או שהוא יתנצר, או שהוא יהיה חסיד קוצק. אז ברוך ה' הוא בחר לעצמו את הבחירה הכי טובה...

בכל אופן, הנכד, ר' לייבלה אייגר, ברח לקוצק. שלח האבא שליח לפדות אותו משם, השליח סיפר סיפורים, והסיפורים האלו הלכו הלאה והפכו לאגדות. הוא

כך אדמו"ר, הרבי מגוסטינין שהיה מכונה 'בעל התהילים'. הוא היה רבי שהיה אומר הרבה תהילים בעצמו, וכל מה שהיה אומר לאחרים, היה להגיד כך וכך פרקי תהילים, יש איזו צרה, תגידו תהילים. הוא היה אומר: הצרה שלי, שבאים יהודים פשוטים, אני אומר להם: תגיד

**איך התנהגו בקוצק?
היו אנשים שהאריכו
בתפילה, שעות על גבי
שעות, היו מתחילים
בבוקר להתכונן
לתפילה, בצהריים או
בערב היו אולי מגיעים
להתפלל שחרית. יש
את התיאור הקלאסי
של חסיד קוצק שהולך
לו בבית הכנסת,
מסתובב עם הטלית על
הכתפיים, ומהרהר.**

עשרה פרקי תהילים, והיהודי הפשוט אומר ונושע. אבל כשאני מדבר עם

מר' צדוק שבסך הכול אומרת שאם הוא עושה את המצווה ביתר שאת וביתר כוונה, הוא יכול לאחר אותה. זה גם כן חלק מהנוסח של קוצק.

בכל אופן, השליח של האב שהגיע וראה את מה שקורה שם, איך שמתייחסים לכולם, בלי שום כבוד, ואז הוא שמע פתאום רעש בבית מדרש "ר' הרשלה מגיע..". כולם קופצים לקראתו, אז הוא רץ לראות מי זה הרב'ה הזה שהקבוצה הזו, הפראי אדם האלו, הולכים לקבל את פניו. הוא רואה את ר' הרשלה הזה, יהודי עם בגדים מטולאים, הוא שואל: מי הוא היהודי הזה? הוא אדם גדול? אמרו לו: הוא יודע קצת משניות, הוא יחסן? לא, אבא שלו היה אופה. הוא עשיר? בטח שלא, הרי הוא כולו טלאי אחד גדול. אז למה באים? למה רצים אליו? ואז החסידים עונים לו: מפני שהוא עניו. כשהשליח סיפר את הסיפור הזה למשלח שלו הוא התפלל: לא עשיר לא יחסן לא למדן, אז למה שלא יהיה עניו? כשהרבי מקוצק שמע את זה, הוא אמר: אם הוא לא עשיר ולא למדן ולא חסיד, קשה לו להיות עניו, בשביל איש כזה קשה להיות עניו. כשיש לאדם כל מיני מעלות, הוא יכול להיות עניו. מפני שיש לו משהו. מה עושה בן אדם שאין לו שום דבר? הוא רק מתנפח מעצמו, עושה עניין מעצמו, לכן זה שבח שהוא עניו.

עמוד האמת

אז זה היה חלק מההווי בקוצק. היו שם אנשים שהיו פרועים באורחותיהם

הגיע לקוצק והוא מחפש שם את ר' לייבלה. הוא נכנס לבית המדרש בקוצק והיו שם כל מיני אנשים, חסידים, בחורים צעירים, אברכים מחודדים וכן הלאה. אז הוא שאל: איפה נמצא הרב יהודה לייב אייגר? הוא מסתכל סביב ואז החסידים עונים לו: אהה, אתה מתכוון ללייבל שלמה עקיבעס? (לייבל של שלמה של עקיבא). השליח היה מזועזע, החסידים האלו לקחו את האבא שהיה רב חשוב, את הסבא שהיה גדול הדור ומעייזים לקורא להם שלמה ועקיבעס. אחרי זה הוא פוגש את ר' לייבל עצמו יושב שם בלי שטריימל, מדוע? מפני שכשהוא נכנס לשם, לקחו את השטריימל ומשכנו אותו ובכסף קנו משקה, ושתו את המשקה. השליח רואה את כל זה, מתמלא צמרמורת, על הנוסח של קוצק, נוסח שמבטל את כולם כעפרא דארעא, איך מדברים על אנשים, איך נוהגים באנשים.

אגב, הבן הזה שברח לקוצק נהיה אחר כך רב'ה של חסידים, זו נהייתה שושלת של חסידים, בלובלין. ר' לייבלה אייגר היה חבר של ר' צדוק הכהן מלובלין, שניהם היו באיזו מידה תלמידים של הרבי מאיז'ביצא. יש תשובה הלכתית שר' צדוק הכהן כתב לחברו ר' לייבלה אייגר. השאלה הייתה שהיות ומזמינים אותי להיות סנדק בברית. אבל אני צריך לעשות הכנות, ועד שאני גומר את ההכנות שלי נהיה אחרי צהרים, והרי כתוב בספרים שצריכים לעשות את הברית כמה שאפשר יותר מוקדם. אז האם מותר לי לעשות את זה. ויש תשובה

יכולים להיות שקר. כל הבעיה היא איפה נמצא דבר שהוא דבר אמיתי. והבחינה הזאת של אמת, היא נקודה כמעט בלתי אפשרית - אתה לוקח אדם, אתה מועך אותו, אז מה נשאר מזה? כל מה שיצא החוצה היה מיץ ירקות, מה נשאר שם אחרי המעיכה? מה נשאר בתור עניין של אמת?

זו הייתה השאלה ששאלו בקוצק: האם האיש הזה הוא איש אמת? פלוני יושב ואומר תהילים, אם הוא אומר באמת, אז בסדר גמור, ואם יש מישהו אחר, שיושב כל היום ולומד מהר"ם שיף - זה גם כן בסדר, בתנאי ששניהם יהיו באמת, אבל באמת לאמיתו. בקוצק היו אומרים שלא לרמות את האחרים זה דבר קטן, לא לרמות את עצמך - זו בעיה גדולה. עכשיו, הבעיה היא שבפועל עולם כזה לא יכול היה לעמוד ולהתקיים במשך הרבה זמן. העולם של קוצק עומד ומפעיל לחץ אדיר על אנשים, הוא דורש מהם ואומר להם: "כן, אמרת משהו, עשית משהו, התנהגת באיזו עצה, כמה זה אמת לאמיתו?" בכל דבר שאני עושה השאלה היא: האם זה דבר אמיתי? התפללתי, אמרתי קריאת שמע, התכוונתי לזה? או שזה היה סתם קול הברה בעלמא? אם אני רוקד או מתפלל, מה אני עושה שם?

החיפוש הזה כשמחזדים אותו עד הקצה מעלה שאלה מאוד בסיסית. אדם ביטל את כל הקליפות, הוציא את עניין הקליפות, מה נשאר? מה נשאר באדם? מה נשאר בסוף? מה שנשאר בסוף לפעמים הוא הבל ורעות רוח.

ומצד שני אנשים שהיו מאוד שקטים, אנשים שהיו מאוד עצורים, ואנשים שהיו מאוד פתוחים. מסתבר שלא היה אכפת להם, לחסידי קוצק, הם לא יצרו נוסח כזה, שכולם למדו את אותו הספר, או כולם מתנהגים בצורה מסוימת, או מתפללים בדרך מסוימת. וזו בעצם הנקודה: החסידות הזו במובן מסויים לא הייתה בנוסח של החסידים בכלל. במובן מסויים, הדרך הזו שהתחילה כבר אצל היהודי הקדוש, והמשיכה אצל הרבי מפישיסחא, ואחר כך אצל הרבי מקוצק, הדרך הזו הייתה בנוייה על כך שהם השליכו מאחוריהם כל מיני מנהגי חסידים, כל מיני נוסחים קבועים של חסידים ראשונים, הם השליכו את כל זה כדי ליצור משהו אחר.

לאמיתו של דבר, מה שהיה בקוצק קשור בנקודה אחת שמה שאתה עושה צריך להיות באמת וכל השאר לא משנה. אתה לומד את זה או את זה, אתה שר או אתה מסתובב, אתה מאריך בתפילה שמונה שעות, או מתפלל רבע שעה, כל זה לא חשוב, העיקר שזה יהיה אמת. הדרשה הזו לאמת הולכת הרבה הרבה מעבר לעניין הפשוט שאדם משקר בפיו. מה שאדם משקר, שקר פשוט, זה לא בעיה, על זה אפילו לא מדברים. מה שמדברים עליו הוא על השאלה הבסיסית: אני לומד, אני מתפלל, אני יוצא ידי חובה, בסדר. אבל, כמה מזה הוא אמת וכמה מזה הוא סוג של הונאה. אני יכול להתפלל, אני יכול לעשות פרצופים, אבל הפרצופים האלו הם לא פרצופי אמת. אני יכול להיות מנומס או מחוצף, ושניהם

טהור? להצליח להגיע לתשעים ושמונה אחוז - זה הרבה יותר קל. אבל ליצור דבר טהור לגמרי זה קשה לאין ערוך. הנקודה של מה שייך ומה לא שייך, מה דבר זך ומה דבר שהוא פנימי, מה דבר שהוא אמיתי, זה נכון לגבי כימיה, וזה נכון גם לגבי דברים אחרים.

הבעיה הזו של החיפוש, אתה מניח תפילין? יופי, השאלה היא איפה הנקודה של האמת? מתי אתה שואג געוואלד באמת, ומתי אתה רק מעמיד פנים. כשאתה אומר דבר, חושב דבר, מהרהר בדבר, כמה מזה מושלם? מושלם בתוך המדרגה שלך, לא מושלם במדרגות חיצוניות. זה היה הלחץ הגדול שהיה מוטל על אנשים בקוצק.

לא כל האנשים שהיו שם היו במדרגה הזו אבל היה לחץ בעניין הזה, שממנו נבעה גם האימה הגדולה שהייתה מהרבי מקוצק. סיפר אחד החסידים שלו: יום אחד הרבי יצא מהחדר שלו, החדר היה סגור ונעול בדרך כלל. הוא ראה אותו, קרא לו לבוא. הוא שאל אותו - יהודי פלוני האם הוא היה מהחסידים שבאו לכאן? הוא אמר: כן. הרבי אמר שלום וסגר את הדלת. ואילו הוא התעלף. החסיד התעלף רק מהפגישה. זו הייתה ההרגשה שהרגישו סביב הרבי מקוצק.

בזמנו כשנפטר הרבי מפשיסחא, היו שני מועמדים להנהיג את העדה. אחד היה הרבי מקוצק, השני היה מי שנהיה אחר כך הרבי מגור. שניהם היו אנשים גדולים, בכל המובנים. שניהם נפגשו ביניהם,

אם לוקחים בצל, מורידים קליפה אחת, מורידים עוד אחת, אז מה נשאר?

כיוצא בזה, יש הבעיה שמתעוררת כשאני מנסה למצוא איזשהו דבר נקי, באופן כימי. לעשות זהב, שיהיה זהב של עשרים ושלוש קראט, זה לא כל כך

**אתה מניח תפילין?
יופי, השאלה היא
איפה הנקודה של
האמת? מתי אתה שואג
געוואלד באמת, ומתי
אתה רק מעמיד פנים.
כשאתה אומר דבר,
חושב דבר, מהרהר
בדבר,**

קשה. לעשות זהב שיהיה זהב טהור, זה דבר מאוד מסובך. הגמרא אגב אומרת שזיקקו את הזהב בבית המקדש כדי לעשות כור אחד של זהב טהור, היה צריך לזקק אותו שש מאות פעמים כדי שיגיע למידה הנכונה, שיהיה באמת כולו טהור. כל מי שעוסק בכימיה יודע את זה וזה נכון גם בתחומים אחרים. הבעיה היא, איך אני מגיע לדבר שהוא מאה אחוז

של כרוב, במקום כיפה. אם אין לך כסף, אתה שם עלה של כרוב, זה מספיק, זה נכון שזה לא סרוג, אבל בדיעבד אפשר לצאת ידי חובה בזה. ושיצאו ליער, ויצעקו: ה' הוא האלוקים! כשמישהו דורש דרישות כאלה, הוא לא אומר שכולם יבואו אליו, הוא לא רוצה שכל הברנשים והברנסיות יבואו אליו ויקבלו את מרותו. מה שהוא רצה זה להביא את הדברים עד הקיצוניות הכי גדולה. אלו שתי הנקודות: להיות בקיצוניות, ולעשות הכול באמת.

בזמנו, השלטונות הרוסיים שכבשו את פולניה, גזרו גזירה שיחליפו את הבגדים היהודיים לבגדים של גויים. היהודים עשו מהומה עצומה, ובתוך המהומה, היו שני אנשים שהיו שניהם אנשים גדולים: הרבי מגור והרבי מוורקא, שניהם היו אנשים שכנראה עוסקים גם בצרכי ציבור. הם החליטו שזה בגדר של "הרג ואל יעבור". הסיפור הגיע לרבי מקוצק והוא אמר: "אני לא יודע מה הם רוצים, גם אני מכיר קצת, הסתכלתי פעם באותיות הקטנות, ולא יודע מאיפה הם הוציאו את זה". אני מספר את הסיפור הזה כדי להראות שהקיצוניות של קוצק היא לא עניין של איזו מחשבה שכל דבר הוא יהרג ואל יעבור. להיפך. הקיצוניות הזו עומדת על ההפרדה בין מה שחשוב ומה שפחות חשוב. האם דווקא הבגדים הם הנושא החשוב? האם על זה צריך להתקוטט? צריך להתקוטט על תחיית ישראל, על כך שיבוא המשיח.

הרבי מקוצק היה איש שהשמיים לא

ודיברו, ואחד אמר לשני: או אני, או אתה. בסוף, הרבי מגור אמר: אתה. הוא יצא החוצה ואמר: צריך להתכונן להתפלל מנחה, הרבי עכשיו יוצא. הוא קיבל את מרותו והיה כפוף לו עשרים שנה עם כל הצרות שהיו בזה. אז שאלו אותו למה הוא עשה את זה, הרי הוא גם היה אדם גדול בכל הצדדים, כל מה שאפשר להגיד על מידות טובות וקדושה. אז לפי חלק מהנוסחאות הוא אמר: ראיתי עמוד של אמת והתבטלתי בפניו...

עד הקצה

אז הנקודה של קוצק עמדה בראש ובראשונה על האמת. מעבר לזה יש נקודה נוספת שנובעת מזה והיא הקיצוניות. הקיצוניות בקוצק לא הייתה עניין מקרי אלא עניין שקשור בניסיון לחדד את הדברים. הרבי מקוצק אמר פעם "כשהייתי צעיר לא היה נדבק בי כל האספסוף הזה". זה היה הקסם של העניין הזה, שלא היה פשוט להיות חסיד קוצק. לכל מיני אנשים היו טענות, בצדק או לא בצדק, אבל היו להרבה אנשים טענות. ופעם כששאלו אותו, מי הוא צדיק הדור הוא ענה להם: "עכשיו שאתם לא בטוחים מי זה צדיק הדור, כבר עכשיו אתם שונאים אותו. מה היה קורה אם הייתם יודעים מי זה צדיק הדור, כמה הייתם שונאים אותו..."

בסופו של דבר מה שהוא רצה ואמר שהוא רוצה זה שיהיו לו כך וכך חסידים, שילבשו אבנט של קש על מותניהם, וילבשו על הראש, יהיו מכוסים בעלה

כך עושים את זה. הוא לא השאיר ספר כתוב. הוא פעם אמר, בחצי בדיחה, שהוא רוצה לכתוב ספר שיקרא 'האדם'. הספר יהיה רק חצי עמוד ויהיה שם כל מה שצריך להגיד על האדם. פעם שאלו אותו למה הוא לא כתב. הוא אמר: אני אכתוב ספר, מי יקרא אותו? חסידים שלי, מתי הם יקראו אותו? בשבת אחרי הצהריים. אז פלוני ייקח את הספר, ישים אותו לידו בשביל לעיין בו במיטה, וירדם. יצא הוא שוכב עם הספר, אני לא רוצה לשכב איתו באותה מיטה...

בכל אופן, מעבר לכמות מסוימת של אמרות שנאספו בספרים שונים, מה שנשאר מקוצק הוא התביעה הזו שהרבי מקוצק תבע. אתה קם בבוקר ועושה כמנהג קוצק. אתה שם תפילין כמנהג קוצק, אתה קורא קריאת שמע נוסח קוצק ומתפלל נוסח קוצק. במובן הזה אני חושב שקוצק היא שער, אולי לא שער לכל אחד, אבל שער לעולם ממשי מאוד שבו מנסים לחדד את הדברים עד כמה שאפשר. האם אני יכול להיות כל היום בבחינה הזו? אולי לא, אבל אפשר להקדיש חצי שעה ביום כדי לחדד את קרן האור הזו עד לדרגה המקסימלית שלה.

על זה רציתי לספר ועל זה רציתי לדבר ועל זה ראוי לעשות לחיים!

היו בשבילו הגבול האחרון, זו הדמות של האיש. אז מה אני עושה עם אנשים כאלו, מה עושים עם הדמות הזו? יושבים ואוכלים עוגה, אוכלים וופלים, ויושבים כמו ילדים טובים. מה אני יכול לבקש ממישהו? אולי תשב תלמד עוד חצי שעה גמרא, מה עוד אפשר לבקש? תראו, היסוד של הכול מתחיל בזה שהדברים מציקים לי. האם זה אוכל אותך שבקיבוץ פלוני אף אחד לא מניח תפילין? האם זה לא נותן לך לישון בלילה? מצד אחד אני רוצה לומר כאן למישהו: אתה צריך ללמוד תורה הרבה, כמה שנכנס, ולחזור על זה הרבה, ולדעת את זה הרבה, ואחר כך אתה צריך גם להתפלל, ואחר כך אתה צריך לדאוג לכל עם ישראל, ולמה שקורה להם בארץ ובחוצה לארץ.

הרבי מקוצק היה אדם שלא הרשה לאנשים להיות כבשים. הוא היה מין מלאך כזה כמו המלאך שבא לגדעון. המלאך היה צריך להגיד לו "ה' עמך גיבור החיל" וגדעון מתחיל להגיד: אני גיבור חיל? אני יושב בתוך חור, מתחבא מהמדיינים שלא יתפסו אותי חובט חטים. אז אני גיבור חיל? אז המלאך צריך להגיד לו: ה' עמך גיבור החיל. היה אדם שרצה להיות קיצוני, שרצה שאנשים יהיו קיצוניים. אדם שאמר לאנשים: תתפלל עד שאתה מתפקע, תלמד עד שאתה פעמיים מתפקע, ותלך ותעשה כל מיני מצוות מכל הצדדים. איך אפשר לעשות את כל זה? לוחצים.

הרבי מקוצק הוא לא שער שאפשר לפתוח ספר שלו ולהגיד: כך לומדים,

אמת ושקר

מאמר שהרב הכתיב בשנים האחרונות

מסוימת, אלא שהיא לכל היותר מועילה כדי להתוות קווים כלליים או ליצור הנחיה בתחום מסוים, בעוד שלאמיתו של דבר, היא כוללת בתוכה בהיחבא את התפיסה הבלתי מוגדרת של האמת. יש בוודאי הגדרות כאלה לאמת, כמו: אמת היא תואם בין עובדות, או: הגדרות שונות שעומדות זו ליד זו בלא סתירה. אלא שאף כאן, בהתעמקות בהגדרה הזאת, ברור שאנחנו נזקקים לתפיסת האמת בשכבה עמוקה יותר. מדוע ברור לנו שדברים מסוימים תואמים זה לזה? מתי אנחנו חושבים ששניהם ביחד מבטאים אמת? משום כך, בסופו של דבר לא פעם אנחנו חוזרים לאותה בעיה עצמה.

היו שהגדירו את האמת כדבר הברור לכל, שאנו קולטים אותו ומבינים אותו כאמת. ואולם ברור גם מתוך העיון וגם מתוך הניסיון שדבר כגון זה יכול להיקרא רק אמת מוגבלת (במקום ובזמן מסוימים), ולא אמת במובן המוחלט. לא רק אדם פרטי יכול להשתכנע שדבר מסוים הוא אמת המוכחת מעצמה, אלא גם קבוצה שלמה של אנשים יכולה להגיע להנחות כאלה, שלעיתים מחברר שכל-כולן היו רק שקר שהיה מקובל על דעת הבריות. בעיה אחרת של האמת, שיש לה משמעות הן במובן המופשט של הדברים והן במובן האנושי שלהם,

אמת ושקר הם מהויות יסוד, ערכים כלליים ומופשטים, אך בניגוד להרבה חלוקות אחרות, החלוקה או הניגוד בין אמת לשקר יכולים להתייחס כמעט לכל דבר שבעולם: לדברים מופשטים ולדברים ממשיים, לעניינים עמוקים ולעסקי יומיום, לדיבור ולהתנהגות, כך שבמובן מסוים אפשר לומר שקו החלוקה בין אמת ושקר חותך, לא תמיד בצורה ברורה, את כל העולמות כולם. אולי משום כך נוצר ומתבלט השוני בהגדרות שיש למונחים הללו בתחומים שונים: מסתבר שכמעט בכל תחום במציאות יש הגדרה נכונה לאמת ולשקר שיש באותו התחום, אלא שההגדרות הללו אינן זהות בכל תחום.

מלבד זאת, שאלת ההגדרה של המונחים הללו היא לא פשוטה, ועוד יותר מסובך להתאים אותם לאיזושהי מציאות מסוימת. אחת הבעיות, שהיא מצד אחד בעיה פילוסופית מעמיקה ומן הצד השני עניין של חוויה אנושית פשוטה, היא בשאלה שקל לנסח אותה אבל קשה מאוד לענות עליה: מה היא אמת? כיצד ניתן להבחין אם דבר הוא אמיתי? מבחינתה של הפילוסופיה, הרבה פעמים הגדרות, אם מנסים בכלל לתת הגדרות, הן בעצם הגדרות מעגליות, כלומר: אמנם קיימת הגדרה

לשבוע", כלומר: שזרימתם נפסקת פעם בתקופה ארוכה). הגדרה זו של האמת לא תמיד ניתנת לאימות ובדיקה מיידים, אבל יש בה משמעות כללית. ואולם מאידך, בתוך עיון יותר מעמיק בדברים אפשר לומר שלא רק סיפור על מאורע של מה בכך, שמתברר מייד כבדיה וכבועה שמתפוצצת, אלא גם דברים מאריכי קיום יותר, ובעצם כל דבר שאיננו קיים לעולמים הוא, במובן מסוים (אם כי לא מבחינה מעשית) עניין של כזב. מן הצד הזה, כל הדברים שנתונים באיזשהן מסגרות של זמן, מבועות סבון, שקיומן קצר ביותר, עד להרים הנישאים, כולם יכולים להיכלל בגדר הזה של כזב, שהרי גם אלה עשויים ומועדים לכליה בזמן מן הזמנים. משום כך, כאשר כותב הרמב"ם (יסודי התורה פ"א ה"ג) לגבי ה'אלקים אמת" שהוא האמת המוחלטת ואין אמת כאמיתתו, הרי זו בעצם קביעה ששוללת את האמת השלמה מכל עולם שהוא ומכל מציאות שהיא. אם אמנם יש בדברים הללו הגדרה שיש בה שלמות, מסתבר שהשלמות הזאת היא למעלה ומעבר למה שאנו, כבני אדם פרטיים ואפילו כמין, יכולים להתייחס אליו. כך שמהצד הזה, הגדרת השקר איננה הגדרה שימושית, לפחות לא מבחינה אנושית. עם זאת, אולי דווקא משום כך, שאלות האמת והשקר אינן רק עניין של הדרכה לפעולות ממשיות, או אמצעי בחקירה של המשטרה, אלא קני מידה חשובים ביותר שיש להם משמעות בכל חלק של החיים; הגדרות או תפיסות כלשהן של הדברים הללו אינן עניין לא

היא בריבוי השכבות או בריבוי הצדדים שיש לדבר מסוים. לגבי התנהגויות, ואפילו לגבי חוויות, השאלה הזאת היא מאוד משמעותית. אותו דבר שהוא אמת מצד אחד, בשכבה אחרת או באופן ראייה אחר, ניתן גם להגדרה כשקר חסר משמעות. כשאדם אומר "תודה רבה", לפעמים זו אמת ביותר מאשר שכבה אחת, לפעמים זו אמת רק באופן שטחי ביותר, כאשר יש בכך גינוני נימוסים, שאינם שקר אבל אינם מבטאים את ההרגשה כולה, ופעמים שביטוי כזה הוא שקר גמור, משום שהאומר אותו איננו מתכוון אפילו באופן חלקי למשמעות זו של הדברים. וכאמור, עניין זה איננו רק דבר הנוגע להתבטאות או מעשה חיזוני, אלא גם לחוויה פנימית: "אני אוהב", או: "אני שונא", יכולים להיות אמת בכל דרגות התודעה, אבל יכולים הרבה פעמים להיות נכונים בדרגה אחת ובלתי נכונים בצד אחר, ולא רק כביטוי פה אלא גם כמחשבה שבלב.

אחת מהגדרות היסוד של האמת היא הגדרה של הקיום, היציבות, כעין הביטוי שמופיע בלשון התפילה בשורה הארוכה של מלים נרדפות: אמת ויציב ונכון וקיים. ייתכן שאפילו המלה "שקר" משמעה הפך היציבות הזאת, ובוודאי מלים אחרות, כמו "כזב". עניינו של הכזב איננו דבר בלתי נכון לחלוטין, אלא דבר שאמיתותו היא זמנית, ומפעם לפעם בטלה, ומכאן גם הביטוי "נחל אכזב", שפירושו נחל שהמים לפעמים זורמים בו ולפעמים אינם זורמים בו (ובלשון המשנה (פרה ח): "מים המכזבים אחת

שמעולם לא היה לו קיום, אף לא לזמן קצר. ולפי זה, השקר והאמת יכולים להיות מועמדים כשני ניגודים שבין היש הקיים לבין חוסר הממשות. ואולם הן מן הבחינה העקרונית, ובוודאי מן הבחינה המעשית, גם ההגדרה של השקר כדבר בלתי קיים לגמרי היא מופשטת ותיאורטית מכדי לבוא לאיזשהו שימוש. כי אם השקר הוא הדבר שאיננו קיים, ואם להקצין את הגדרתו: איננו קיים כלל, ומבחינה זו לא רק שקיומו איננו נצחי אלא מעולם לא התחיל, הרי זה מעמיד לפנינו בעיה מהותית: אי אפשר לומר אמירה שהמרכיבים שלה יהיו כולם בלתי קיימים מכל צד. כי בדיות וסיפורי כזב, מכל מין שיהיה, חייבים על כל פנים להשתמש במילים, במושגים ובדברים קיימים. כאשר מספרים סיפור בדיה על סוס, הרי בסופו של דבר בסיפור הזה נכנס דבר אחד שהוא אמת בדרגתו שלו - הסוס עצמו. ייתכן ששאר הדברים כולם אינם אמת, אבל יש ממשות מסוימת בתוך הסיפור, כיוצא בזה כל היגד שהוא חייב לכלול בתוכו דברים ממשיים ואמיתיים על מנת שאפשר יהיה בכלל לומר אותו. אם היינו רוצים לבנות מושג של שקר מוחלט, היה זה צריך להיות זהה לאין המוחלט, שאיננו נמצא ואיננו קיים כלל. משום כך השקר, בעל כורחו, בין שהוא נעשה מתוך טעות או מתוך כוונת זדון, משתמש באלמנטים של אמת, והוא נזקק להם לעצם קיומו. ייתכן שצירוף דברים כמו המפלצת האגדית של היוונים: הכימרה, שיש לה ראש של עז, גוף של אריה וזנב של נחש,

לפילוסופיה מופשטת וגם לא להגות תיאורטית, אלא לדברים של יומיום וליחסים של יומיום. לא רק מערכת יחסים עם כל אדם אחר כרוכה כל הזמן בשאלה - גלויה או נסתרת - לגבי מידת האמת שבדבר, אלא אפילו התייחסות כלפי דברים, מציאויות, במידה מסוימת גם כן תלויה בכך. כאשר אדם נשען על מקל, הוא מקווה שהמקל הזה הוא יציב - או, בלשון אחרת, אמיתי דיו כדי להחזיק

כל הדברים שנתונים במסגרות של זמן, מבועות סבון, שקיומן קצר ביותר, עד להרים הנישאים, כולם בגדר הזה של כזב...

את משקלו של האדם. ואוי לו למי שנאלץ, או בוחר, להישען על שווא וכזב.

אם מגדירים את האמת, לפחות בקצה המושלם, המוחלט שלה, כדבר שקיים בכל הזמנים, בכל התנאים ובכל הנסיבות, הרי לאידך גיסא צריך להגדיר את השקר כדבר שהוא בלתי קיים, ובמידה מסוימת חוסר קיומו, בין לזמן ארוך או לזמן קצר או להווה, הוא חלק מההגדרה שלו כשקר. כאשר יבוא אדם ויספר על גמל הפורח באוויר, הרי הוא יוצר בדיה אמיתית, דבר

סיפור לשקר. עם זאת, דווקא בזמנים הקרובים יחסית אלינו, גילו בני אדם את האפקטיביות של "שקר הגדול. האופן שבו הסביר גבלס, הממונה על העיתונות והתעמולה הנאצית, את שיטת עבודתו, הוא שלגבי כמה וכמה נושאים הוא לא טרח להמציא שקרים קרובים לאמת אלא דווקא נקט בשיטה של השקר הגדול, כאשר הוא יצר או תיאר דבר שלא היה קיים כלל, ועל ידי כך הצליח לשכנע רבים, במדינתו ובמדינות אחרות, באמיתות דבריו. השקר הגדול עומד על כך שחלק ניכר ממנו הוא אכן שקר, ומרכיב האמת שבו הוא קטן, לפעמים קטן מאוד. מסתבר שלא רק שבמקרים רבים השקר הגדול מתקבל על דעת הבריות, אלא גם הוא אפקטיבי יותר מאשר שקרים קטנים. באופן תיאורטי הדבר איננו מסתבר, שהרי ככל שמרכיב הבדיה, מרכיב הבלתי-קיים, מרובה יותר, כך צריך להיות השקר חשוף וגלוי יותר. במקרים רבים, כאשר יש בשקר הגזמות, כלומר: שינויים מרובים מהמציאות, הן גורמות לכך שהשקר איננו מתקבל כלל, ואם מתייחסים אליו הרי זה משום שהוא בדיחה טובה (מעשיות הברון מינכהאוזן אינן נתפסות כאמת, ואינן נתפסות אפילו כשקר, אלא כבדיחה, דווקא משום שהן רחוקות כל כך מן המציאות, משום שמרכיב הבדיה גדול כל כך). ואולם מסתבר שהשקר הגדול איננו נתפס כבדיחה: הוא נעשה דבר שאנשים מקבלים אותו ומאמינים בו. במקרה הזה ייתכן שהדבר איננו תלוי לא בשקר, ואפילו לא בכישרונו של השקרן,

הוא סיפור של בדיה; אבל כל אחד מן החלקים הוא הוויה אמיתית. לעז, לאריה ולנחש יש קיום אמיתי; הצירוף של הם הוא נקודת השקר. מבחינה זו, ככל שיהיה השקר מופלג, עדיין הוא בזקק להשתמש במרכיבים שהם מרכיבי אמת. בשקר, המרכיבים הללו אינם מסודרים כראוי, או שיש שיבושים בתיאור היחס שביניהם; אבל מכל מקום, המרכיבים הללו חייבים להיות בתוך הסיפור. הניסיון גם מוכיח ששקרים יתקבלו יותר על דעת השומעים ככל שירבו חלקי האמת שבהם. כאשר יש מעשה או תיאור שרובו ככולו אמת ויש בו רק מרכיב שקרי אחד, יש סיכוי לדברים הללו להתקבל על הדעת, כאשר נקודת השקר יכולה להיות מוצנעת. והוא מעין מה שאמרו חכמים (עיין רש"י במדבר יג, כז) שאין שקר מתקבל אלא אם כן יש מעט אמת בתוכו. וכאמור, הדבר הזה נכון גם מבחינה של הגדרת הדברים: אם השקר הוא סוג של חלל ריק, אין החלל הזה יכול להתקיים כשכל-כולו חלל ריק, ולפיכך, כדי להיראות כדבר מסוים, בעל כורחו הוא בזקק לחלקים שיש בהם ממשות, למרכיבים שיש בהם אמת. גם בבועה של סבון, ככל שאיננה בעלת קיום ובעלת ממשות, יש בכל זאת כמות מסוימת של חומר ממשי שבתוכו נוצרת הבועה.

בתוך השיקולים הללו, דברי השקר מכל סוג, אלו שנוצרים מעצמם או אלו שמויצרים למטרות כלשהן, בנויים על שימוש מרובה ככל האפשר במרכיבי אמת, ועל עיוותים דקים ביחסים בין הדברים, שהם-הם העושים תיאור או

אמיתי, מכל מקום יש בו צורות המחייבות שלא כל דבר ייאמר בתכלית השלמות. יתר על כן, אפילו השפה שבה מדברים והאופן שבו מבטאים את הדברים יוצרים, בפועל, עיוות מסוים (לפעמים עיוות קל מאוד) של האמת השלמה, הנקייה. החתירה להגיע לאמת, שעבור צדיקים רבים הייתה מגמת חייהם, איננה רק עניין של דיבור פה, אלא גם של מחשבה פנימית. כשאדם חושב מחשבה, וביתר שאת - כשהוא חש בחוויה פנימית, יש תמיד חלק, גלוי או נסתר, שאינו מזדהה עם הדברים בשלמותם. וכפי שהגדיר זאת חכם אחד, גם כאשר אדם סבור שהוא מגיע ל"אמת לאמיתו", הרי זה נכון רק בדרגה מסוימת. אפילו אותו אדם עצמו, כאשר הוא מגיע לדרגה גבוהה יותר, הריהו מבחין שה"אמת לאמיתו" הייתה רק הגדרה יחסית, בהתאם למצבו ובהתאם לבהירות של חשיבתו. בדרגה גבוהה יותר מסתבר שמה שהורגש כאמת לאמיתו היה רק בהשוואה לדברים אחרים או למושגים אחרים, אבל השקפה שלמה יותר ובהירה יותר מגלה את הפגמים שהיו באמת הזו. דבר זה מוביל, כמובן, לחיפוש נוסף, ליגיעה יתירה, להגיע לדרגה גבוהה יותר של אמת. ומעבר לכל אלה, עצם החלוץ פיות של המציאות היא השקר המהותי המצוי בה, ולפיכך כל דבר מוגבל ובלתי נצחי הוא, במובן מסוים, דבר המכיל מידה מסוימת של חוסר אמת. חיפושים אלה היות ביחס לאמיתותם של דברים הם, בעצם, חלקם של מחפשי האמת בריצונות. בסופו של דבר האמת, כפי שהיא ניתנת לחוויה

אלא באישיותם של השומעים. בפשטות, אנשים אינם מסוגלים להאמין שאדם יכול לשקר עד כדי כך, והאמונה הזאת באמת היא זו שמביאה אותם לקבל דברי שקר, שלפעמים הם מופרכים על פניהם, רק משום שאנשים אינם מסוגלים להאמין שאפשר לשקר עד כדי כך.

מסתבר, מכל מקום, שהשקר נזקק למידה מסוימת של אמת כדי שאנשים יאמינו בו, ובאופן מקיף ומעמיק יותר - אפילו לעצם קיומו כדבר הניתן להיאמר, משום ששקר מושלם הרי הוא כמו אין מושלם, שאין לו קיום אלא כהפשטה, ולא יותר מכך. מאידך, יש בעיה מהותית גם בעניינה של האמת. האמת המושלמת היא מהות שנמצאת גבוהה כל כך מעלינו, עד שגם היא ניתנת רק להגדרה כהווייה מופשטת, ולא כדבר הניתן לשימוש. כאשר עושים את החלוקה בין עולם האמת, שהוא העולם הרוחני המופשט שאין בו גוף ודמות הגוף, ובין העולם שלנו, שהוא עולם השקר, הרי בכך בעצם באים לומר שעולמנו בכללו יש בו מרכיב של שקר, גם אם אין כל-כולו שקר גמור. החיפושים אחרי אמת מושלמת בעולם הזה הרי הם, בכל הדורות, חיפושים לדבר שאולי לא יכול להתממש בתוך המציאות. בצד הפשוט ביותר, עצם נוהגי החיים של בני אדם מחייבים מידה מסוימת של אי-אמת. דברים כגון נימוסים, צניעות, ואפילו יחסי עבודה ויחסי ידידות, אינם יכולים להתקיים כאשר משתמשים תמיד באמת השלמה, ללא פשרות. כאשר אנשים מתייחסים זה לזה, גם אם עיקרו של היחס הוא

ניצול ממשי לרעה, אין בתורה אזהרה מפורשת. אף על פי שנאמר באופן כללי "מדבר שקר תרחק" (שמות כג, ז), הרי יש בכך גם הכרה נסתרת בחוסר היכולת להימנע בשלמות מן השקר, אף על פי שאנו מצויים להתרחק ממנו עד כמה שידנו מגעת. מצד שני נמצא הכתוב, שעליו אמרו חכמים שהוא "אליה וקוץ בה", כלומר: אמירה שהיא לכאורה חיובית ומעודדת, אלא שהיא כוללת בתוכה בעיה וקושי: "קרוב ה' לכל קוראיו, לכל אשר יקראוהו באמת" (תהלים קמה, יח), שהרי ההבטחה שה' קרוב לכל קוראיו מסויגת בהגדרה "לכל אשר יקראוהו באמת", והיא-היא הבעיה של כל מתפלל ומבקש: אין השאלה רק האם הוא מתכוון לדברים הללו אלא גם למידת האמת שיש בכוננה זו. לפיכך נקודת הקצה של הדברים הללו הריהי בכתוב "וה' אלקים אמת" (ירמיה יז) - משמע, זו, ורק זו, היא האמת. בוודאי שבתוך מהלך החיים שלנו אנו מצויים להתקרב ככל שנוכל אל האמת, וביתר שאת - במקום שבו הקביעה שלנו איננה רק דיבור בלבד, אלא דיבור שיש לו משמעות מעשית מאוד. כך מצויים השופטים "ודרשת וחקרת היטב והנה אמת נכון הדבר" (דברים יז, ד), שהיא הוראה לחפש את האמת ככל שידנו מגעת. אבל אין אנו מובטחים כלל ועיקר שגם אחרי הדרישה והחקירה נגיע אל האמת הגמורה. אנו מנסים אפוא להשתדל, להתאמץ להגיע אל האמת, ועם זאת אנחנו יודעים ששלמותה היא דבר שאיננו ניתן להגיע אליו.

ולמחשבה, מחייבת שיהיה בה משהו של אי-אמת. במובן הזה, האמת והשקר זקוקים זה לזה, אפילו לעצם יצירתם של שני התחומים בשלמותם. כשם שנאמר בספר יצירה (פ"ו מ"ה) ש"טוב מבחין רע ורע מבחין טוב" וכל אחד מהם הוא מסגרת או תחום של הבחנה ושל הגדרה למציאות מסוימת, כך האמת והשקר מתקיימים בתוך העולם שלנו כקווים של תיחום ושל הגדרה, ובפועל הם נזקקים זה לזה עבור עצם קיומם.

משום הטעמים הללו האמת היא לא מציאות ממשית בתוך העולם, אלא נקודה אידיאלית הנמצאת בקצהו של טור אינסופי. אפשר לנסות להתקרב אל האמת, אבל לא למצוא אותה בשלמות, לפחות לא בתוך מציאותם של העולמות. כדברים האמורים בספר איוב (ד, יח-כ): "הן בעבדיו לא יאמין, ובמלאכיו ישים תהלה. אף שוכני בתי חומר אשר בעפר יסודם ידכאום לפני עש. מבוקר לערב יכתו, מבלי משים לנצח יאבדו". לאמור כי לא רק "שוכני בתי חומר", היצורים האנושיים שבוודאי אינם מגיעים לשלמות, אלא אפילו המלאכים אינם מגיעים לאותה שלמות, וגם הם יש בהם פגם.

גם במקרא אפשר למצוא את הצדדים הללו, הן בבחינת ההנחיות וההוראות המעשיות והן בבחינת המופשט. אף על פי שבתורה יש אזהרות כנגד שקר והטעיה, אין אלה מתייחסים אלא לשקר מכוון שיש עמו כוונה לרמות או להטעות אדם אחר. לגבי שקר סתם, שאין עמו

שביל הזהב ושביל הסוסים

רשפים, ניסן תשי"ח

נראות מנוגדות לגמרי, ולכאורה אין כל אפשרות לגשר ביניהן. אולם בכל זאת גישור זה הוא הכרחי. ודאי, יכולים אנו להניח שהיו ביהדות הבדלי גישה לבעיות רבות מאוד, ובפרט לגבי בעיה זו, אשר המזג ותכונות הנפש קובעים את העמדה כלפיה, ובלי ספק שיש הבדל יסודי בין הרמב"ם, שאישיותו היא סמל למוצקות יציבה מאוד, לבין אישיותו של הרבי מקוצק, שהיה כולו סערה. ואולם הגישור שצריך להיעשות אינו נועד להשלים בצורה מלאכותית בין אנשים וגישות שונות. העובדה היא ששתי הגישות כאחת הן נכונות, כל אחת מנקודת ראות אחרת, וחובה עלינו למצוא קשר ויחס בין שתיהן כדי שנוכל אף אנו לקבוע עמדה ביחס לנושא זה.

מן הצד האובייקטיבי ומן הבחינה העיונית, בלי ספק ששביל הזהב של הממוצע הוא דרך האמת והשביל המובחר ביותר. בתנ"ך ובדברי חכמים נאמר רעיון זה פעמים רבות ברמז ובגלוי, וגם בקבלה ובחסידות הדעה הקבועה היא, שהקו האמצעי הוא קו האמת. למעשה מבוססות הנחות רבות בחסידות על ההכרה, שההבדל בין טוב לרע בכללותו אינו, אלא ההבדל בין

שביל הזהב, שהוא הדרך האמצעית בין הקצוות, הממוצע בין הניגודים השונים, הוא יסוד שיטתו המוסרית של הרמב"ם. הרמב"ם מדבר על ההימנעות מן הקיצוניות ועל הבחירה בדרך הממוצעת בין הקצוות כעל שיאה של ההתעלות האנושית והיהודית. כל נטייה לקיצוניות, אפילו לצד הנחשב כרגיל לטוב, הוא לשיטתו רק פריקת עול וסטייה מצערת. אך הדרך הממוצעת היא הטובה והאמיתית.

לעומת דרך זו, וכעין ניגוד בולט לה, יכולים אנו לראות בגישתו של ר' מנחם מנדל מקוצק לגבי בעיה דומה. כאשר נשאל הרבי משום מה הוא קיצוני כל כך בדעותיו ובדרכי התנהגותו, הפנה את השואל אל חלונו, הפונה לרחובה של עיר, והסביר לו: "רואה אתה, בשני הצדדים הקיצוניים מהלכים בני אדם, באמצע הולכים רק הסוסים". הרבי מקוצק הגדיר אפוא את הדרך האמצעית, את הממוצע בין הקצוות, בתור שביל הסוסים, הנתיב בו הולכות רק הבהמות. אנשים חייבים לבחור בקיצוניות זו או אחרת, שאם לא כן אינם אלא סוסים.

שתי הגישות הללו ביחס לאותו עניין

התיקון לתוהו, שהוא ההבדל בין הסדר, הממוצע והמיושב, לבין התפרעותה של הקיצוניות לכל צד.

ואולם כשם שמבחינה עיונית נכון הוא שדרך המיצוע היא קו האמת האובייקטיבית, הרי מבחינה נפשית נראה כי הצדק עם הרבי מקוצק; וכי איזה אדם, המלא ברצון טוב ובתשוקות לאמת ולקדושה, יכול שלא לפנות אל הקיצוניות? אמנם ייתכן שקיצוניות זו אינה בדיוק עולה בקנה אחד עם האמת הצרופה, אך היוכל אדם נלהב ומשתוקק אל האלוקות לעמוד בין הקצוות ולמדוד ולשאול, שלא לצאת חלילה מן השביל הממוצע? מי זה יכול, בעצם התלהבותו, לבדוק אם לא יצא מקו האמצע - אם אינו סוס?

ואולם אם נתבונן ביתר עמקות בשתי הגישות הללו, הנראות לכאורה מנוגדות, נראה כי הניגוד הוא מדומה, שכן אין הן עוסקות בנושא משותף אחד; בעצם מצויות שתי דרכים נפרדות, ההולכות שתיהן באמצע בין הצדדים הקיצוניים, אלא שבביל הזהב ושביל הסוסים אינם זהים כלל. שביל הסוסים הוא הממוצע הסוסי בין שני הניגודים, והוא התוצאה ההכרחית, הבאה מתוך חוסר כוח וחוסר אומץ לפנות לאחד מן הצדדים הקיצוניים. אנשים, שאינם יכולים להתגבר ולהקדיש את עצמם לחלוטין לדבר מסוים, הולכים תמיד באמצע: ברצון לצאת ידי הכל - ובלי להשביע את רצונו של שום צד. בהיותם נרדפים תמיד על-ידי מניעים שונים לכאן ולכאן,

עושים הם פשרה טיפשית בין הדברים; הם מודדים באמת המידה של קטנותם את האמצע, ומשתדלים להלך בו - והרי זה באמת שביל הסוסים.

לעומת זאת, שביל הזהב איננו סתם הממוצע בין הניגודים: באמת, שביל הזהב הוא המיזוג של שני הצדדים הקיצוניים. בשביל הזהב יכולים ללכת אנשים שהם מלאים תשוקות אמיתיות והתלהבות רבה, אנשים היכולים לפנות לשני הקצוות יחד, ומשום כך מהווים הם בגפם את המיזוג הפנימי של שתי הדרכים - את שביל הזהב.

כשם שבביל הסוסים הוא, למעשה, הבריחה משני הצדדים, כך שביל הזהב הוא קבלת שני הצדדים בתור דבר אחד, המאחד ומחבר את שניהם יחד. ההולכים בשביל הזהב אינם מודדים את קו האמצע, כי שביל הזהב יכול להיות גם בכל צד קיצוני, משום שבריאתו היא דווקא מתוך התמכרות אל הקיצוניות. שביל הזהב ושביל הסוסים, ייתכן שהם עוברים ממש באותו קו אמצע; אך שביל הסוסים הוא מתחת לשני הניגודים, ושביל הזהב הוא מעליהם.

'שפע רב' גיליון חודשי מתורתו של הרב עדין אבן-ישראל שטיינזלץ זצ"ל

'שפע רב' הוא גיליון חודשי מתורתו של הרב עדין אבן-ישראל שטיינזלץ. בגיליונות מאמרים, שיחות, קטעים, התוועדויות וסיפורים, שמטרתם לפתוח צוהר עבור מי שרוצה, אל הרב; לתורה שהוא לימד, לדרך שהוא סלל, לתביעות שהוא הציב ולחלומות שהוא חלם. הרב עדין לימד וחינך לדרך חיים יהודית שלימה. דרך של קדושה ושל חיים, דבקות ופתיחות, מחויבות עמוקה לעם היהודי, ומסירות אמתית לקב"ה.

הרב מעולם לא הסתפק במה שפעל, וראה בכל עבודתו ומפעליו רק הקדמה לפעולות גדולות יותר שיש להוציא לפועל בדרך לתיקון השלם.

אנו מקווים שתוכלו למצוא ב'שפע רב' משהו מכל אלו. בתקווה שהדברים יכנסו למוח וללב, יאירו ויעוררו.

**ההפצה של הגיליון מתרחבת! ניתן להזמין כמות
עותקים לישיבות מדרשות בתי כנסת ומוסדות שונים
לפרטים: 058-482-5555**

**כמו כן, ניתן לפנות לבירור על נקודת החלוקה
הקרובה למקום מגוריהם - או לפתיחת נקודה חדשה.**

אהבתם את הגיליון? נשמח לעזרתכם בהמשך פרסומו והפצתו.

לתרומה עבור הגיליון

לקבלת גיליון
דיגיטלי חודשי

תקוט

תלמידי הרב שטיינזלץ

מרכז שטיינזלץ
למד את עמי

